

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
GAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR

UNIVERSITY OF SZEGED
FACULTY OF ECONOMICS
AND BUSINESS ADMINISTRATION

MŰHELYTANULMÁNYOK

DISCUSSION PAPERS

MT-PNGKI – 2009/1

Új tagállamok, új modell?

FARKAS BEÁTA

Szerkesztőbizottság:

Bajmócy Zoltán
Benet Iván
Botos Katalin
Farkas Beáta
Hetesi Erzsébet
Lengyel Imre (elnök)

Műhelytanulmányok

MT-PNGKI – 2009/1

Műhelytanulmányaink célja a Gazdaságtudományi Karon születő kutatási eredmények gyors közzétevése és vitára bocsátása. A sorozatban megjelent tanulmányok további tudományos közlemények anyagául szolgálhatnak.

Új tagállamok, új modell?

Farkas Beáta
intézetvezető egyetemi docens,
a közgazdaságtudomány kandidátusa
GTK Pénzügyek és Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Intézete
E-mail: bfarkas@eco.u-szeged.hu

2009. december

ISBN 978-963-482-987-4

ISSN 2061-5353

Kiadó:

Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar

Új tagállamok, új modell?

FARKAS BEÁTA

Összefoglaló

Az Európai Unióban a globalizáció kihívásaira adandó válaszok keresése során gyakran szembeállítják az európai gazdasági-társadalmi modellt az USA-éval. Az utóbbi években azonban különböző kutató műhelyekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek a Közösségen belül kirajzolódott különböző fejlődési utaknak.

Ezek a törekvések összefonódnak a „kapitalizmus változatai” (varieties of capitalism, VoC) irodalommal, amely mind nemzetközi, mind európai szinten virágzik. A globalizáció és a szovjet birodalom bukása különös aktualitást adott annak a kérdésnek, hogy a nemzetközi verseny miatt az országok a kapitalizmus egyetlen modellje felé haladnak-e. Az összehasonlító közgazdaságtan és a szociológia egyaránt érdeklődést mutat a kapitalizmus különböző intézményi megoldásai iránt.

Tanulmányunkban azt a kérdést tettük fel, hogy az új tagállamok intézményrendszere hogyan illeszkedik a régi tagállamokra kidolgozott, a szakirodalomban széles körben elfogadott négy modellhez (angolszász, északi, kontinentális, mediterrán), azok valamelyikéhez közelít-e, vagy új modellt jelenít meg.

Amable (2003) munkáját tekintettük kiindulópontnak, amely statisztikai elemzéssel támasztotta alá a négy modell meglétét, de az adatbázist újra fel kellett építenünk, mert a szakirodalomban a fejlett országok intézményi összehasonlításához az OECD adatbázisát szokták felhasználni. Ez az adatbázis az új tagállamok egy részéről nem tartalmaz adatokat, Ciprust és Máltát nekünk is ki kellett hagyni.

Hat alrendszer vizsgáltunk, a termékpiacokat, a kutatás-fejlesztést és innovációt, a pénzügyi rendszert, a munkapiacot és a munkaügyi kapcsolatokat, a szociális védelem rendszerét, valamint az oktatást. Klaszterelemzésünk eredményét összevetettük más tanulmányokban fellelhető megállapításokkal. Az egyes alrendszereknél kapott klasztereket együttesen is elemeztük.

A régi tagállamokra nézve a második évezred első évtizedének közepéről származó adatok alapján meglehetősen pontosan körvonalazódott az a felosztás, amit Amable és mások leírtak. A legjelentősebb eltérés, hogy nálunk az angolszász modell nagyon „legyengítetten” jelent meg az Unióban.

Az új tagállamok tekintetében klaszterelemzésünk nagyon határozottan azt mutatta, hogy az új tagállamok elkülönültsége a régi tagállamoktól jóval erősebb, mint az egymás közötti különbségük, ezért *leírható egy új, ötödik, közép- és kelet-európai modell*. Egyes elemeiben megszorításokkal hasonlítható ugyan a régi tagállamok egyes típusaihoz, de nézetünk szerint nem beszélhetünk „koktélszocializmusról”. A közép- és kelet-európai modell sajátosságai alapvetően három tényezőre vezethetők vissza: *a tőkehiányra, a gyöngye civil társadalomra és arra hatásra, ami az Európai Unióból és nemzetközi szervezetekből érte az új tagállamokat*. Ha viszont a közép- és kelet-európai modell a kiinduló feltételekre adott válasz, akkor ez az intézményegyüttes képes lehet a reprodukcióra, és nincs okunk feltételezni, hogy közelít valamely régi tagállami típushoz.

A közép- és kelet-európai modell jövőjének megítéléséhez elméleti keretként Porter kompetitív fejlődéstudományát használtuk fel. A térség gazdasági teljesítményének értékelésében az Európai Bizottság periodikájának, a European Economy-nak a 2004-es keleti bővítés öt éves évfordulójára kiadott számadására támaszkodtunk. Az új tagállamok a külföldi működőtőke beáramlásának köszönhetően a 2008-as válságig gyorsan fejlődtek. A tagállamok, a lakosságuk és az Európai Unió azonban egyöntetűen nem önmagában a gazdasági növekedést, hanem a régi tagállamokhoz való felzárkózást tekintik a siker mércéjének. Több jel mutat arra, hogy a konvergencia le fog lassulni, esetleg egy időre meg is áll. A bizottsági tanulmányból az is kiolvasható, hogy a régi és az új tagállamok között a multinacionális vállalatok értékláncán elfoglalt pozíció mentén olyan munkamegosztás rögzülhet, amelyben a jelenlegi aszimmetrikus kölcsönös függés tartóssá válhat. Miután a porteri értelemben vett hazai bázisú gazdaság fejletlen, ez sem egyenlítheti ki az aszimmetriát. Ez hosszú távon is illuzórikussá teheti a lisszaboni stratégiát, ami az integráció egészét innovációvezérelt gazdaságok összességévé akarja fejleszteni.

Tanulmányunk végén a fentebbiek alapján megfogalmaztunk néhány gondolatot a hazai gazdaságpolitikával kapcsolatban. Az elmúlt húsz év gazdasági átalakulásának alapvető problémáját a VoC irodalom nyelvén úgy fogalmazhatjuk meg, *hogy a magyar társadalom az északi modell berendezkedésére vágyik, miközben a valóságban kialakult közép- és kelet-európai modell a régi tagállamokban fellelhető négy kapitalizmus típus közül éppen erre egy „porcikájában” sem hasonlít*. Véleményünk szerint a jelenlegi helyzetből való tartós kilá-

lás előfeltétele, hogy a gazdaságpolitika valamilyen irányban feloldja a felzárkózáshoz fűzött felfokozott várakozások és a valóságban kialakult intézményrendszer közötti feszültséget. Ha ez nem történik meg, a hazai „stop and go” gazdaságpolitikai ciklusok menthetetlenül újratermelődnek. A választási lehetőséget két scenárióval („rendezett félperiféria” és „a rendszerváltozás álma”) körvonalaztuk.

A kapitalista modernizációban valaha nyújtott teljesítményünk, a szocializmus hagyatéka, a társadalmi tőke jelenlegi állapota, a közigazgatás és államvezetés eddigi teljesítménye, az eljövendő időszakban szűkülő hozzáférés a tőkéhez mind azt sugallják, hogy a „rendezett félperiféria” a járható út, s ez is óriási erőfeszítést igényel. A „rendszerváltozás álma” azt követelné meg, hogy az ország képes legyen egy másik fejlődés pályára (trajectory) átállni, ami nem csak a kormánzatnak jelentene még nagyobb kihívást, hanem az egész társadalom normáiban, attitűdjeiben, felkészültségében kellene olyan átalakulásnak végbe menni, amit civilizációs változásnak nevezhetünk.

Kulcsszavak: kapitalizmus változatai, közép- és kelet-európai modell, Porter kompetitív fejlődéstudomány

JEL kódok: P52

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondunk Kovács Péternek a statisztikai elemzéshez nyújtott segítségéért.

A kutatást a 63619.2006 számú OTKA pályázat „A lisszaboni stratégia 2005-2008” c. projektje támogatta.

New Member States – New Model?

BEÁTA FARKAS

Abstract

In this paper the question is raised how the institutional system of the New Member States of the European Union fits to models elaborated and accepted for the Old Member States (Anglo-Saxon, Nordic, Continental, Mediterranean); whether it approaches to any of these or it forms a new model. Amable's study was considered as a starting point as he underpinned the existence of the four models by statistical analyses. However, the database had to be built anew because the OECD database used by Amable did not contain data on some of the New Member States. Cyprus and Malta had to be omitted here as well.

In our cluster analysis based on data from the middle of the first decade of the years 2000, almost the same clusters are outlined as in Amable's investigation. The main difference between the two analyses is that, in our case, the Anglo-Saxon model seems to appear very weakened in the European Union.

Concerning the New Member States, the cluster analysis shows that differences between the EU-15 and new Member States are much larger than differences within the group of New Member States. This way a new, fifth, Central and Eastern European model can be described. The peculiarities of the Central and Eastern European model can be basically explained by three factors: the lack of capital, the weakness of the civil society, and the impact of the European Union and international organizations.

To evaluate the future of the Central and Eastern European model, Porter's competitive development theory is applied. Taking into account the settled institutional system, it is to be expected that the present asymmetric interdependency becomes long-lasting. This may easily turn the Lisbon Strategy intending to develop the whole European integration into innovation driven economies into an illusion, even in the long run.

At the end of the study, based on our findings, some ideas are formulated on the Hungarian economic policy.

Keywords: varieties of capitalism, Central and Eastern European model, Porter's competitive development theory

JEL: P52

TARTALOMJEGYZÉK

1.	Bevezetés.....	8
2.	Termékpiacok.....	12
	2.1. A verseny, a termelékenység és az innováció kapcsolata.....	12
	2.2. A tagállamok termékpiacai.....	14
3.	Kutatás-fejlesztés és innováció.....	18
	3.1. A technológiai haladás és növekedés.....	18
	3.2. Kutatás-fejlesztés és innováció a tagállamokban.....	19
4.	Pénzügyi rendszer.....	23
	4.1. A pénzügyi rendszer hatása a gazdasági növekedésre.....	23
	4.2. A tagállamok pénzügyi rendszerei.....	24
5.	Munkapiac és munkaügyi kapcsolatok.....	30
	5.1. A munkapiac intézményei és a munkapiac teljesítménye.....	30
	5.2. Munkapiacok és munkaügyi kapcsolatok a tagállamokban.....	32
6.	Szociális védelem és jóléti állam.....	40
	6.1. A jóléti állam fenntarthatósága.....	40
	6.2. A szociális védelem a tagállamokban.....	43
7.	Oktatás.....	48
	7.1. Az oktatás és a növekedés.....	48
	7.2. Az oktatás a tagállamokban.....	49
8.	Kapitalizmus modellek a kibővített Európai Unióban.....	54
	8.1. Együttes klaszterek.....	54
	8.2. Észak csillagai.....	55
	8.3. A közép- és kelet-európai modell.....	59
9.	A fejlődés kilátásai a közép- és kelet-európai modellben.....	64
10.	Összegzés.....	74
	<i>Irodalomjegyzék.....</i>	<i>81</i>
	<i>Függelék.....</i>	<i>88</i>

1. Bevezetés

Eltelt húsz év a kelet- és közép-európai rendszerváltozás óta, az érintett államok közül tíz bekerült az európai integrációba. A szervezeti belépésük csak öt, illetve két éve történt meg, de a gazdasági beépülésük már a rendszerváltozás után megkezdődött. Az új tagállamok makróökonómiai teljesítményét gyakran elemzik. Azonban feltehető az a kérdés is, hogy intézményrendszerük mennyiben hasonlít a régi tagállamokéra, azaz beilleszkednek-e az európai szociális piacgazdaság modelljébe. Az Európai Unióban a globalizáció kihívásaira adandó válaszok keresése során az uniós dokumentumok előszeretettel hivatkoztak/hivatkoznak az európai gazdasági-társadalmi modellre. Ennek konkrét tartalmát is igyekeztek körülírni (CEC 2005)¹, de a Bizottság számára is dolgozó kutató műhelyekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek a közösségen belül kirajzolódott különböző fejlődési utakra.

Ezek a törekvések összefonódnak a „*kapitalizmus változatai*” (varieties of capitalism, VoC) irodalommal, amely mind nemzetközi, mind európai szinten virágzik. A globalizáció és a szovjet birodalom bukása különös aktualitást adott annak a kérdésnek, hogy a nemzetközi verseny miatt az országok a kapitalizmus egyetlen modellje felé haladnak-e. Az összehasonlító közgazdaságtan és a szociológia egyaránt érdeklődést mutat a kapitalizmus különböző intézményi megoldásai iránt.

A „kapitalizmus változatai” iskola az összehasonlító elemzésekhez kifejlesztett egy elméleti keretet, és ezt alkalmazzák a fejlett nemzetgazdaságok tanulmányozásához. Az utóbbi időkben két átfogó teória bizonyult a legbefolyásosabbnak, *Hall és Soskice* (2001) és *Amable* (2003) munkái, amelyeknek az alábbiakban a leglényegesebb elemeit emeljük ki.

Hall és Soskice (2001) osztályozása az egyik legelterjedtebb a szakirodalomban. Megközelítésüket abba a vonulatba helyezik el, amely az 1980-as években indult, és amely a termelés társadalmi rendszerét vizsgálja, különös figyelmet szentelve a vállalatok viselkedésének. A gazdasági rendszer olyan meghatározó elemeivel foglalkoznak, mint a pénzügyi rendszer, a vállalatok belső struktúrája, a munkaügyi kapcsolatok, az oktatás és képzés rendszere, valamint a vállalatok közötti kapcsolatok. Úgy találják, hogy szoros kapcsolat van a koordináció típusa és az intézmények között. A gazdasági tevékenységek koordinációja alapján a

¹ *O'Hagan* (2002) végigkíséri az európai szociális modell fogalmának tartalmi változását az 1972-es Párizsi Csúcstól kezdve, mi a 2005-ös hivatkozott dokumentumot tekintjük jelenleg mérvadónak és legkonkrétebbnek. Az európai szociális modell kifejezés a szakirodalomban esetenként valóban csak a szociális ellátás rendszerére vonatkozik, máskor szélesebb értelemben egy gazdasági-társadalmi modellre, ami egyes szerzőknél az elnevezésben is megjelenik. Mi szélesebb értelemben használjuk, mert a gazdaság és társadalom hat alrendszerét fogjuk vizsgálni az uniós tagállamok körében.

modern kapitalizmus két ideáltípusát írják le, *a liberális piacgazdaságot és a koordinált piacgazdaságot*. Az utóbbiakon belül a mediterrán országokat különálló csoportnak tekintik.

Hall és Gingerich (2004) az ideáltípusokat faktoranalízis segítségével empirikusan igazolja, azzal a kiegészítéssel, hogy a mediterrán országokat *vegyes piacgazdaságoknak* nevezik el.

Amable (2003) nem fogadja el azt a nézetet, hogy a globalizáció és a liberalizáció nyomása miatt világszerte intézményi konvergencia alakulna ki. Hall és Soskice kettős felosztását nem tartja kielégítőnek, mert így alapvető különbségek maradnak figyelmen kívül. Öt meghatározó intézményi területet vizsgál: a termékpiaci versenyt, a munkapiacot, a pénzügyi közvetítő rendszert, a szociális védelmet és jóléti államot, valamint az oktatási rendszert. Az elméleti munkák és az addigi tipizálások alapján feltételezi, hogy a kapitalizmusnak öt modellje létezik, *a piaci alapú, a szociáldemokrata, a kontinentális európai, a mediterrán és az ázsiai*. Főkomponens és klaszteranalízissel megerősíti ezeknek a modelleknek a létét.

A fent említett munkák az empirikus elemzésekben indikátorok sokaságát használták fel, amiket főként az OECD adatbázisából merítettek, illetve más tanulmányok szintén zömmel az OECD-re épített mutatóit. Ezzel magyarázható, hogy ezek a feldolgozások nem foglalkoznak a kelet- és közép-európai országokkal, más munkák a fejlett országoktól elkülönülten, inkább egymáshoz képest mutatják be azokat (pl. Hancké és szerzőtársai 2007, Lane és szerzőtársai, 2007, Estrin és szerzőtársai 2007). Egy Amable vezette, 2008-ban lezáruló kutatás keretében *Berrou és Carrincazeaux* (2005) beépítették a tipizálásukba Csehországot, Magyarországot és Lengyelországot, azaz olyan kelet-közép-európai országokat, amelyekről gyűjthetőek adatok az OECD statisztikáiból.

A szakirodalom egy másik vonulata kifejezetten az Európai Unió tagállamaival foglalkozik. Az 1990-es években egyre több szerző figyelme fordult az EU-n belüli nemzetek közötti különbségek felé. Ezek közül három, gyakran idézett munkát emelünk ki. *Ebbinghaus* (1999) egyfelől lényeges különbséget lát az USA, Európa és Japán között a gazdasági teljesítmény, a munkaügyi kapcsolatok, a munkapiac és a jóléti állam tekintetében. A globalizáció nyomása ellenére nemcsak közöttük maradtak fenn eltérő intézményi megoldások, hanem Európán belül is. Különbséget tesz az angolszász, az északi, az európai központi és a déli modell között. *Boeri* (2002) egyenesen azt állapítja meg, hogy szokásossá vált Európát négy szociálpolitikai modellre felosztani. *Sapir* (2006) továbbfejlesztette Boeri gondolatait. Abból indul ki, hogy az egységes piac, a gazdasági és monetáris unió miatt Európán belül *a különbségek a szociálpolitikában és a munkapiac szabályozásában* jelennek meg, hiszen itt van érdemleges nemzeti szintű mozgástér. Az empirikusan megalapozott

tipizálás eredménye az *angolszász, az északi, a kontinentális és a mediterrán* modell. Látható, hogy a VoC irodalomhoz hasonlóan, ebből a megközelítésből is kimaradnak az új tagállamok. Azt is észrevehetjük, hogy Európára nézve a tipizálás végeredménye megegyezik Amable felosztásával.

Mi a továbbiakban azt a kérdést tesszük fel, hogy az Európai Unión belül *az új, volt szocialista tagállamok hogyan illeszkednek a régi tagállamokra kidolgozott modellekhez.* Húsz évvel a rendszerváltozás után feltételezzük, hogy a gazdasági-társadalmi rendnek már kialakultak olyan stabil keretei, amelyek elemezhetőek. Feltehető a kérdés, hogy ezek a tagállamok közelítenek-e valamelyik létező modellhez, vagy közös sajátosságaik alapján egy újabb modellt jelenítenek meg.

A vizsgálatokban kétféle logika között választhattunk, amelyeket a fentiekben összefoglalt kutatásokban is azonosítottunk. Az egyik lehetőség, hogy az EU egységes belső piacából kiindulva a munkapiac és a szociális védelem sajátosságaira összpontosítunk, mert ezeken a területeken van sokkal nagyobb hatásköre a nemzeti szintű szabályozásnak. A másik lehetőség, hogy a gazdasági-társadalmi rendszer egészét hasonlítjuk össze. Feltételeztük, hogy az új tagállamok minden előzetes felkészülés ellenére a négy, illetve két éves uniós tagság és a kapitalista átmenet után rendelkeznek annyi sajátossággal, hogy a szélesebb körű összehasonlítás hozhat tanulságosabb eredményeket. Célunk az Európai Unión belüli helyzet feltérképezése, tehát sem az USA-ra, sem más nem európai, illetve nem uniós európai országra nem terjesztettük ki az összehasonlítást.

A gazdasági-társadalmi szektorok közül a termékpiacokat, a munkapiacot, a pénzügyi rendszert, a szociális védelem rendszerét, az oktatást és a kutatás-fejlesztést, innovációt vizsgáljuk. Ezzel Amable felosztását követjük azzal az eltéréssel, hogy ő a K+F-t és az innovációt nem elemezte önálló alrendszerként. Megítélésünk szerint azonban szerepük a gazdasági fejlődésben indokolja ezt. *Az adatbázist újonnan kellett felépíteni,* mert az OECD-nél fellelhető adatok az EU összes tagállamára nem állnak rendelkezésre. Jelen elemzésben az Eurostat, az ECB, a Világbank és a Fraser Institute adatait használtuk. Két tagállamot, Ciprust és Máltát nekünk is ki kellett hagynunk, mert sok adat hiányzott. A felhasznált adatokat úgy válogattuk ki, hogy *csak „kemény” adat* legyen közöttük, tehát a gazdasági szereplők véleményei alapján képzett indexekkel szemben a mérhető adatokat részesítettük előnyben. Az indikátoraink zöme az utóbbi 3 év átlagát mutatja, hogy az ingadozásokat kiszűrjük. Így a harmadik évezred első évtizedének közepéről készítettünk egy „pillanatfelvételt”. A jelenleg zajló világgazdasági válság közepette ezt azért is érdemes megtennünk, hogy a válság után majd össze tudjuk

hasonlítani, milyen változásokkal reagáltak erre az egyes országok, van-e összefüggés az intézményrendszer és az alkalmazkodás sikeressége között.

Mivel elsődleges célunk az országok tipizálása az egyes alrendszerekben, és valamilyen – lehetőleg – kétdimenziós ábrán történő reprezentálása, ezért elemzésünk főmódszere *a klaszteranalízis, illetve a többdimenziós skálázás (MDS)*.

A klaszteranalízis alkalmazása során – ami a kis elemszám ellenére értelmezhető eredményeket hozott – több lehetséges klaszterszámot is kipróbáltunk, legvégül pedig a klaszterek számáról két szempont figyelembevételével döntöttünk:

- Az egyes klaszterek közgazdaságilag értelmezhetőek legyenek. A klaszterek értelmezését a klaszterközepponatok alapján adtuk meg.

- Az egyes klaszterek relatíve homogének legyenek, azaz a klasztereket kialakító változók szórása a klasztereken belül alacsony legyen az egészhez viszonyítva.

Többváltozós elemzéseknél a pontkonfigurációkat többféle vonatkozási rendszerben meg lehet jeleníteni. Az országok és a klaszterek általunk alkalmazott grafikus megjelenítésének alapja az MDS volt. Az MDS eredménye akkor tekinthető még értelmezhetőnek, ha az adott dimenzióban kapott S-stressz érték 0,2 alatti, és a kapott mesterséges dimenziók értelmezhetőek. Az a legideálisabb, ha e mutató értéke 0,1 alatti. Ezt a szigorúbb feltételt termékpiacok kivételével minden területen sikerült teljesíteni.

A mesterséges dimenziók értelmezéséhez megvizsgáltuk a standardizált változók és az elsődlegesen kapott dimenziók kapcsolatát, és ahol a dimenziók megragadása nem volt egyértelmű, tisztítást hajtottunk végre. Ez azt jelenti, hogy az egyes dimenziókat erősen alakító változók csoportját irányítva leképeztük egy-egy dimenzióra, az S-stressz értékre vonatkozó kitétel figyelembe vétele mellett. A termékpiacok kivételével az országok grafikus megjelenítése sikerült olyan kétdimenziós pontkonfigurációban, ahol a mesterséges dimenziók megfelelően értelmezhetőek.

Az alapindikátorok megnevezéséhez és klasztereket jellemző klaszterközepponatok leírásához nagyon nagy mennyiségű táblázat tartozik, ezért ezeket mellékletként közöljük.

Az alrendszerek körének kiválasztásában elfogadtuk Amable (2003) munkáját, de minden egyes statisztikai elemzés előtt áttekintjük, hogy *a jelenlegi makroökonómiai kutatások alapján igazolható-e az adott alrendszerben Amable-nél (és általában a VoC irodalomban) alkalmazott vizsgálati szempontok jelentősége a gazdasági rendszer teljesítményében, a gazdasági növekedésben*. A saját klaszterelemzési eredményeinket azután összevetjük a szakirodalomban általunk fellelt megállapításokkal. A tanulmány két utolsó részében kísérletet te-

szünk a *közép- és kelet-európai² modell felállítására és fejlődési lehetőségének feltérképezésére*. A magyar gazdaságra nézve levonható tanulságokról egy epilógusban vetünk fel néhány gondolatot.

2. Termékpiacon

2.1. A verseny, a termelékenység és az innováció kapcsolata

A kapitalizmus egyes modelljeinek leírásában a tipizálás egyik legfontosabb kérdése, hogy a piacokon *mennyire erőteljes a verseny, illetve az állam mennyire korlátozza azt*. Az elméleti közgazdaságtanban – a főáramhoz tartozó szerzőknél – általánosan elfogadott összefüggés, hogy a verseny erősítése, a dereguláció növeli a gazdasági teljesítményt, és az állami beavatkozás visszaszorításának jótékony hatása van a gazdasági növekedésre. A verseny egyrészt azáltal fokozza a gazdasági növekedést, hogy innovációra készítet, ami növeli a termelékenységet. Másrészt rákényszeríti a menedzsereket, hogy jobban használják ki az erőforrásokat, hatékonyabb lesz azok allokációja. Jelen írásnak nem tárgya, hogy az ezzel kapcsolatos makroökonómiai vitákat elemezze, illetve azt, hogy milyen egyéb, pl. gazdaságpolitikai, intézményi feltételei vannak annak, hogy a szabad verseny kívánatos hatásai valóságosan kibontakozzanak. Csak egy rövid összefoglalást adunk arról, hogy a legutóbbi idők szakirodalmában milyen meglátásokra jutott. A verseny, a növekedés kérdése a legtöbb írásban együtt jár a kutatás-fejlesztés, innováció tanulmányozásával, tehát az alábbiakból az is kitűnik, hogy miért foglalkozunk a kutatás-fejlesztéssel és az innovációval önálló alrendszerként.

2002-ben *Ahn*, 2008-ban *Sharpe és Currie* készített széles körű áttekintést a vonatkozó szakirodalomról. A verseny, innováció és termelékenységnövekedés kapcsolatáról szóló tanulmányok egy része elméleti jellegű, de ezek többnyire nem állnak meg a modellalkotásnál, hanem a modelleket empirikusan tesztelik. A tanulmányok másik része a nemzetközi tapasztalatok összehasonlítására törekszik. Az OECD keretében végzett munka a legjelentősebb, az itt készülő anyagok gazdaságpolitikai reformjavaslatokkal végződnek. A harmadik típusú megközelítés az esettanulmány. Mindkét szakirodalmi áttekintés alapján az állapítható meg, hogy az empirikus bizonyítékok megerősítik, a verseny intenzitása pozitív hatással van az innovációra és a termelékenységre.

Conway és szerzőtársai (2006) azt figyelték meg, hogy a 1990-es években az OECD országokban a kormányzatok széles körű liberalizálást hajtottak végre, azonban ennek ellenére

² A közép- és kelet-európai kifejezést fogjuk használni, arra utalva, hogy nemcsak a kelet-közép-európai orszá-

nőtt az országok közötti termelékenységbeli különbség. Ezt azzal magyarázzák, hogy a liberalizálás után is fennmaradtak számottevő különbségek a piaci szabályozásban. Új, általános célú technológiák (információs, kommunikációs technológiák) jelentek meg az 1990-es években, és részben a piaci szabályozás határozta meg, hogy ez a „termelékenységi sokk” hogyan tudott elterjedni a gazdaságban. Ugyanakkor felhívják a figyelmet, hogy a termelékenység alakulásának értelmezéséhez a piaci szabályozással kapcsolatos intézményeken kívül kutatni kell a munka- és pénzügyi piacokat, valamint az oktatást. *Høj és szerzőtársai* (2007) a haszonkulcsok és a piaci szabályozás összefüggését vizsgálva találtak bizonyítékot az OECD országokban arra, hogy a liberalizálás növeli a verseny erejét. Ennek alapján tesznek versenypolitikai ajánlásokat a verseny erősítésére a szolgáltatások területén. *Dutz és Hayri* (2000) a világ gazdaság különböző térségeiből végeztek vizsgálatokat, amelyek összességében szoros korrelációt mutattak a hosszú távú növekedés és hatékony verseny politika között. A távolkeleti térség adatai azonban sokkal gyöngébb kapcsolatot jeleztek, ami miatt a szerzők óvnak a túlzott egyszerűsítéstől. *Blanchard és Giavazzi* (2003) szintén a piaci dereguláció előnyei mellett érvelnek, de mind a termék, mind a munkapiac vonatkozásában feltételeket fogalmaznak meg, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a dereguláció növekedést generáljon.

A vitáknak egy önálló vonulata Schumpeter elméletéből indul ki, ami a fentiekkel ellentétben azt feltételezi, hogy a verseny gyöngíti az innovációra való ösztönzést, mert az éles verseny miatt romlanak az innovációból származó járadék kilátásai. A National Bureau of Economic Research műhelyében tanulmányok sorozata született, amelyekben a schumpeteri hatást kombinálják azzal az esettel, amikor a verseny ösztönzi az innovációt. *Acemoglu és szerzőtársai* (2002) megkülönböztetik a beruházás alapú és az innováció alapú növekedési stratégiát. Az előbbit felzárkózó országok alkalmazták sikerrel, amiben helye lehet állami beavatkozásnak, közvetlen támogatásnak, versenykorlátozásnak. Az innováció alapú növekedés esetében, a csúcstechnológiákhoz közel megnő a verseny, a sikeres cégek és menedzserek kiválasztódásának a szerepe. Fennáll az a veszély, hogy az eredményes felzárkózás után a gazdaság nem áll át az innováció alapú növekedésre, ami a további növekedéshez szükséges lenne. A beruházás alapú növekedés időszakában megerősödött érdekcsoportok politikai befolyást is szerezhetnek, és megakadályozhatják az áttérést az innováció alapú növekedésre. *Aghion és szerzőtársai* (2005) a verseny és az innováció kapcsolatát egy fordított U alakú görbével írják le. Az innováció az ő modelljükben lépésről lépésre történik. Az innovációt nem önmagában az innovációs járadék ösztönzi leginkább, hanem az innováció előtti

gokról (pl. a visegrádi országokról), hanem a kelet-európai országokról (pl. Bulgáriáról) is szó van.

(preinnovation) és az innováció utáni (postinnovation) járadék közötti különbség. Ha a verseny kiinduló szintje alacsony és a szektorok többségében a technikai színvonal kiegyensúlyozott, akkor a verseny erősödése ösztönzi az innovációt, mert a vállalatok „megszökhetnek” a verseny elől. Ha a verseny már heves és a szektorok többségének technikai színvonala egyenetlen, akkor az elmaradottabb cégek számára nincs ösztönzés az innovációra, az elérhető innovációs járadék csekély, tehát belép a schumpeteri hatás. Azokban az iparágakban, amelyekben a cégek közel vannak a csúcstechnológiához, az erős verseny serkenti az innovációt (tehát a „szökési hatás” dominál). A szerzők brit adatok segítségével empirikusan igazoltnak látják a modelljüket. *Kilponen és Santavirta (2007)* finn tapasztalatok, illetve adatok alapján megerősítik az innováció és a verseny fordított U alakú kapcsolatát. Ugyanakkor vizsgálták a K+F támogatások hatását is. Arra az eredményre jutottak, hogy a K+F támogatások a verseny minden szintjén gyorsították az innovációt, de a verseny intenzívebbé válásával a pozitív hatás csökkent. Vagyis amikor belépett a schumpeteri hatás, a K+F támogatás felerősítette azt.

Amable és szerzőtársai (2008) – a kapcsolódó szakirodalom alapos feldolgozása után – ugyancsak empirikus háttérrel eltérő összefüggéseket állapítottak meg. A termékpiaci szabályozás éppen a csúcstechnológiai területeken segíti az innovációt, míg a versenynek az elmaradott iparágakban van pozitív hozadéka, azaz érvényesül a schumpeteri hatás. A közszektor szerepének vizsgálatából azt a következtetést vonják le, hogy a versenypolitika nem helyettesítheti a tudomány- és technológiapolitikát.

Összességében elméletileg és empirikusan is igazolva láthatjuk, hogy a verseny növeli a gazdaság teljesítményét. Ez akkor is fenntarthatónak látszik, ha a kutatások helyenként elmentmondásokra, illetve intézményi feltételekre mutatnak rá. Tehát elfogadhatjuk a termékpiacok elemzésében a VoC irodalom szokásos szempontjait, a verseny, illetve az állami jelenlét erejét.

2.2. A tagállamok termékpiacai

Az Európai Unióban az integráció kétségtelenül az áruk piacán valósult meg a legrégebben és legmélyebben, s a versenyszabályozás az állami beavatkozás lehetőségeit szűk korlátok közé szorítja. A verseny az államokat rákényszerítheti arra is, hogy a vállalkozások útjában álló bürokratikus akadályokat a tagállam versenyképessége érdekében lebontsa, s a vállalkozásokra vonatkozó előírásokban is kiegyenlítődés jöjjön létre. Az uniós tagállamoknak önálló külkereskedelempolitikájuk nem lévén, ennek révén az állam nem tudja befolyásolni a versenyt. A

külkereskedelem súlya és a külkereskedelem egyensúlyi helyzete azonban egy-egy ország piacának fontos jellemzői.

A tagállamok termékpiacait *irányított elemzéssel három dimenzió mentén* vizsgáltuk. Az egyik *a piacok külkereskedelmi integráltsága*, amiben nemcsak a külkereskedelem GDP-hez viszonyított arányát mértük, hanem a kereskedelmi mérleg egyensúlyát is. A külkereskedelmi integráltságnak nemcsak a mértéke a termékpiac fontos ismérve, hanem annak a fenntarthatósága is. A másik dimenzióval *az állami jelenlét súlyát* akartuk megragadni, részben az árszabályozással és az állami beruházások kiterjedtségével, részben az adózás mértékével. A harmadik dimenzió a vállalatok alapításával, működtetésével, megszüntetésével kapcsolatos *bürokratikus eljárások terhét* írja le időben és költségben kifejezve.

A klaszteranalízis alapján *a régi tagállamok nagy többsége az első klaszterbe* került. Erre a közepes mértékű nyitottság, kevés bürokratikus akadály és közvetlen állami jelenlét (árszabályozás, állami beruházások, vállalatok) mellett magasabb adószint jellemző. Luxemburg a sajátos helyzete, mérete miatti kiugró nyitottsága folytán kerül ki ebből, önálló klasztert alkotva. Írország alacsonyabb adószintje és nagyobb nyitottsága miatt nem tartozik ide, hanem új tagállamokkal került egy csoportba.

A három mediterrán ország, Görögország, Olaszország, Spanyolország képezi a második klasztert. Viszonylag kevésbé nyitott gazdaságok, erőteljesebb állami jelenléttel és bürokratikus akadályokkal.

Az új tagállamok két, egymástól meglehetősen különböző csoportba sorolhatóak. Az egyik (Csehország, Észtország, Írország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia) igen közel áll a régi tagállamok klaszteréhez, de nagyobb a külkereskedelmi nyitottságuk, alacsonyabb szintű az állami jelenlét, viszont a bürokratikus akadályok erősebbek. A csoporton belül vannak lényeges különbségek, főként a balti államok súlyos külkereskedelmi egyensúlytalansága. Az adózás szintje alacsonyabb, mint a régi tagállamok klaszterében, s az összehasonlításához elérhető adókulcsoknál Magyarország sem mutat kirívó értékeket a klaszter tagjaihoz képest.

Távolabb áll a régi tagállamok klaszterétől a Bulgáriából, Lengyelországból, Lettországból, Romániából, Szlovéniából álló csoport. Közepesen nyitott külgazdaságuk Szlovénia és Lengyelország kivételével súlyos egyensúlytalansággal küzd. Adószintjük ugyan alacsonyabb, mint a régi tagállamok klaszterében, de az állami jelenlét egyébként erősebb, ami a bürokratikus akadályokra is fennáll. Lettország csak azért szerepel ebben a klaszterben és nem az előzőben, mert a nyitottságának a mértéke kissé alacsonyabb.

1. táblázat Termékpiazi klaszterek

Klaszterek	Jellemzők	Országok
1.	Közepes nyitottság külkereskedelmi egyensúly mellett Kevés közvetlen állami jelenlét magasabb adószint mellett Kevés bürokratikus akadály	Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Németország, Portugália, Svédország
2.	Kevésbé nyitott gazdaság, külkereskedelmi egyensúlytalanság mellett Viszonylag erős állami jelenlét Erőteljes bürokratikus akadályok	Görögország, Olaszország, Spanyolország
3.	Közepes nyitottság, egyes országoknál jelentős egyensúlytalanság mellett Erősebb állami jelenlét, de alacsony adók mellett Erőteljes bürokratikus akadályok	Bulgária, Lengyelország, Lettország, Románia, Szlovénia
4.	Nagyfokú nyitottság, egyes országoknál jelentős egyensúlytalanság mellett Alacsony szintű állami jelenlét Közepes mértékű bürokratikus akadály	Csehország, Észtország, Írország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia
5.	Rendkívüli mértékű nyitottság Közepes állami jelenlét Kevés bürokratikus akadály	Luxemburg

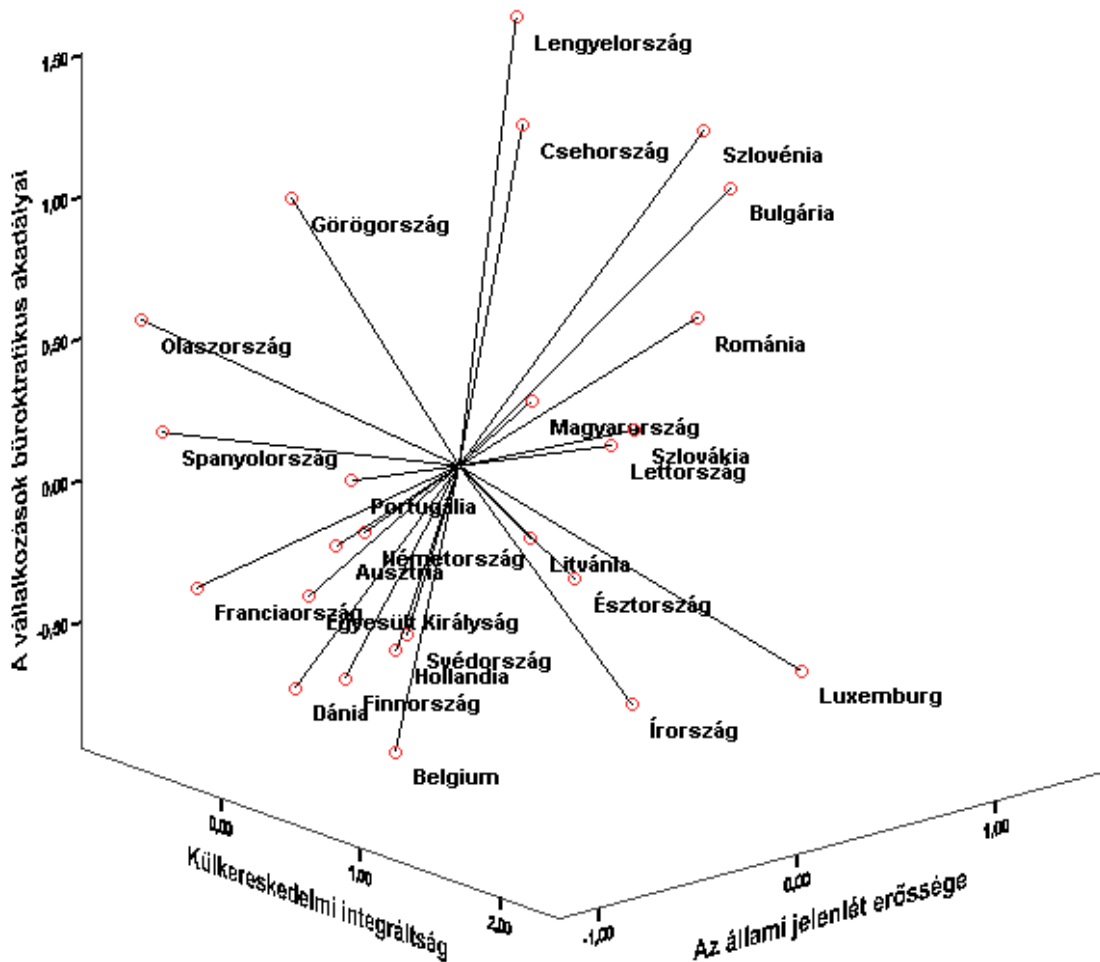
A tagállamok termékpiaцаit irányított elemzéssel *három dimenzió mentén* jelenítettük meg. Az egyik a piacok külkereskedelmi integráltsága, amiben nemcsak a külkereskedelem GDP-hez viszonyított arányát mértük, hanem a kereskedelmi mérleg egyensúlyát is. A másik dimenzióval az állami jelenlét súlyát akartuk megragadni, részben az árszabályozással és az állami beruházások kiterjedtségével, részben az adózás mértékével. A harmadik dimenzió a vállalatok alapításával, működtetésével, megszüntetésével kapcsolatos bürokratikus eljárások terhét írja le időben és költségben kifejezve.

A kapott eredmények némileg eltérnek attól, amire a régi tagállamok vonatkozásában más munkák jutottak. Egyrészt *Amable* (2003) vizsgálta a termékpiaцokat az OECD-nél kidolgozott, 1990-es évek végi adatokból képzett indikátorok alapján (Nicoletti és szerzőtársai 2000). Másrészt az OECD kutatócsoportja 2003-ban megismételte az elemzést Csehországgal, Lengyelországgal és Magyarországgal kibővítve (Conway és szerzőtársai 2005).

Feltűnő különbség, hogy *nem tudtuk tetten érni az angolszász országoknak* (Egyesült Királyság, Írország) *azt az egyértelmű különállását*, ami a fentebbi elemzésekben erőteljesen megjelenik. Ennek több oka lehet. Az új tagállamokra elérhető adatok érdekében az indikátorok körét alaposan át kellett alakítanunk. Az állami ellenőrzést, szabályozást csak jóval keve-

sebb indikátorral tudtuk leírni adathiány okán. Ugyanakkor a bürokratikus akadályokat csak

1. ábra A termékpiacok háromdimenziós ábrázolása irányított elemzés alapján

időben, költségben mérhető adatokkal jellemeztük világbanki forrás („Doing Business”) alapján. Az OECD anyagában viszont az indikátorok nem kis hányadát a jogi szabályozás előírásainak átkódolásával hozták létre, tehát elképzelhető, hogy a lazább és merevebb előírások megvalósításának idő- és költséghatásában nincs olyan szignifikáns különbség, mint amit a jogi szabályozás sejtet.

A 2005-ös OECD tanulmány (Conway és szerzőtársai) egyértelműen megmutatta, hogy 1998 és 2003 között az uniós országok között a termékpiac működésében a különbségek szignifikánsan csökkentek. Ha ez az általunk vizsgált 2004-2006-os időszakban folytatódott, ez is magyarázhatja, hogy az angolszász országok nem alkotnak elkülönült klasztert. Egyébként nemcsak az országok között következett be konvergencia a versenypiaci szabályozásban 1998

és 2003 között, hanem az uniós tagállamokra általánosan jellemző, hogy a szabályozás jobban ösztönzi a versenyt, mint korábban, azaz az egységes belső piac programja eredményes. Hasonló eredményt kaptak *Griffith és szerzőtársai* (2006).

Csehország és Magyarország termékpiaca versenybarátabbnak tűnik a mi vizsgálatunk szerint, mint az OECD anyagában. Mivel a mi adataink már az uniós csatlakozás utáni évekből valók, feltehető, hogy ezekben az években bekövetkezett változásokat tükrözik.

3. Kutatás-fejlesztés és innováció

3.1. A technológiai haladás és növekedés

A termékpiacok elemzése kapcsán a verseny, a termelékenység és az innováció közötti összefüggésekből indultunk ki. Ezekben túlmenően az innovációs rendszer önálló alrendszerként való kezelését indokolja a technológiai haladásnak az a jelentősége, ami a mai növekedés elméletekben megmutatkozik. Az 1950-es, 1960-as évek neoklasszikus növekedési modelljeiben a technológiai fejlődés exogén tényezőként szerepelt, és figyelembe vételével feltételezhatték a hosszú távon pozitív növekedési ütemet. Azzal, hogy a hosszú távú növekedés forrása a modellen kívüli elem volt, végső soron magyarázat nélkül hagyta magát a hosszú távú növekedést. Ezt a hiányosságot igyekeztek feloldani az *endogén növekedéselmélettel*, ami újabb problémákat hozott magával. A technológiai haladás eredményei olyan javakban testesülnek meg, amelyek részben nem versenyzőek és a közjavak bizonyos tulajdonságaival rendelkeznek. Ha a nem rivalizáló új gondolatokat bevesszük a termelési tényezők közé, a mérethozadék növekvővé válhat, ami nem fér össze a tökéletes versennyel. *A kutatás-fejlesztési elméleteket és a tökéletlen versenyt az 1980-as évek végétől vonták be a növekedéselméletbe.* Ezekben a modellekben a technológiai fejlődés tudatos kutatás-fejlesztés eredménye, amelynek juttalma – Schumpeter nyomán – az ex post monopólium valamilyen formája. *Barro* (2005) szerint a hosszú távú növekedési ütem olyan kormányzati tevékenységektől is függ, mint az adóztatás, a törvényesség és közrend fenntartása, infrastrukturális szolgáltatások nyújtása, a szellemi tulajdon védelme, a nemzetközi kereskedelem, a pénzügyi piacok és a gazdaság más területeinek szabályozása³.

³ Barro hivatkozott művében bemutatja a növekedéselmélet fejlődését, aminek klasszikussá vált, részletes kifejtését *Barro és Sala-i-Martin* (2004) könyve adja meg. Miután a technológiai fejlődés meghatározó szerepében egyetértés van, témánk nem igényli a bővebb tárgyalást.

3.2. *Kutatás-fejlesztés és innováció a tagállamokban*

A kutatás-fejlesztés és innováció elemzésénél nemcsak a ráfordításokat, a rendelkezésre álló emberi erőforrást vettük számba, hanem a csúcstechnológiai iparágakban, tudás intenzív szolgáltatásokban történő foglalkoztatást, a csúcstechnológiai termékek exportját, az engedélyezett szabadalmakat is. Így lemérhetjük, hogy a *kutatás-fejlesztési tevékenység mellett a csúcstechnológia mennyire van jelen a gazdaságban.*

A klaszteranalízisben markánsan szétválnak az északi és a kontinentális országok a mediterrán és a posztoszocialista országoktól.

Az *élenjáró országok* egyértelműen Finnország, Svédország, Németország. A magas szintű K+F kiadásokon belül kétharmados aránnyal vesz részt az üzleti szektor. Ez különösen Németországban párosul magas csúcstechnológiai ipari foglalkoztatással. Svédország és Finnország inkább a tudás intenzív szolgáltatásokban jeleskedik. A lakosok számához viszonyított szabadalmakban szintén kiugró eredményt mutatnak a többi klaszterhez képest.

Luxemburg sajátos helyzetével ismét *önálló helyet* vívott ki magának. A közepes K+F kiadásokon belül kiugróan nagy az üzleti finanszírozás. A csúcstechnológiai termékek exportjának aránya magas, a tudás intenzív szolgáltatásoké átlagos. Az európai bejegyzésű szabadalmak aránya a lakossághoz képest az összes ország átlagát sem éri el, míg az USA-ban bejegyzetteké az első klaszter szintjén van.

A többi kontinentális országból, Írországból, Egyesült Királyságból álló klaszterre közepes szintű K+F ráfordítás jellemző, amiben az üzleti szektor részesedése meghaladja az ötven százalékot, de az előbbieknél alacsonyabb. Ezzel összhangban van, hogy a lakossághoz viszonyított szabadalmak száma lényegesen alacsonyabb, mint az élenjáró országokban. Magas a csúcstechnológiai termékek exportjának aránya és a tudás intenzív szolgáltatásokban dolgozóké is.

Alacsony szintű K+F ráfordítás jellemzi a *posztoszocialista és mediterrán országokból álló* klasztert. A finanszírozásban a kormányzati részarány eléri az ötven százalékot, az üzleti szektoré ennek megfelelően alacsony. A szabadalmak aránya drámaian kevesebb az előző csoporthoz képest is. A multinacionális vállalatok jelenlétével magyarázható, hogy a foglalkoztatásban és az exportban kisebb a szakadék a másik három klaszterhez képest.

2. táblázat Kutatás-fejlesztési és innovációs klaszterek

Klaszterek	Jellemzők	Országok
1.	Magas K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektoraránya is magas Magas szintű foglalkoztatás a csúcstechnológiában A szabadalmak aránya a lakossághoz viszonyítva magas	Finnország, Németország, Svédország
2.	Közepes K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor aránya magas Magas a csúcstechnológiai termékek exportja Az USA-ban bejegyzett szabadalmak aránya a lakossághoz viszonyítva magas	Luxemburg
3.	Közepes K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor aránya közepes Magas szintű foglalkoztatás és export a csúcstechnológiában A szabadalmak aránya a lakossághoz viszonyítva közepes	Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Írország
4.	Alacsony K+F ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor aránya alacsony Átlag alatti export és foglalkoztatás a csúcstechnológiában A szabadalmak aránya a lakossághoz viszonyítva alacsony	Bulgária, Csehország, Észtország, Görögország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Olaszország, Portugália, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország

Az MDS által előállított pontkonfigurációban az vízszintes tengelyen jól kifejeződik a K+F rendszer fejlettsége, a függőleges tengelyen pedig a csúcstechnológiai termékek súlya az exportban, valamint a tudás intenzív területeken foglalkoztatottak aránya.

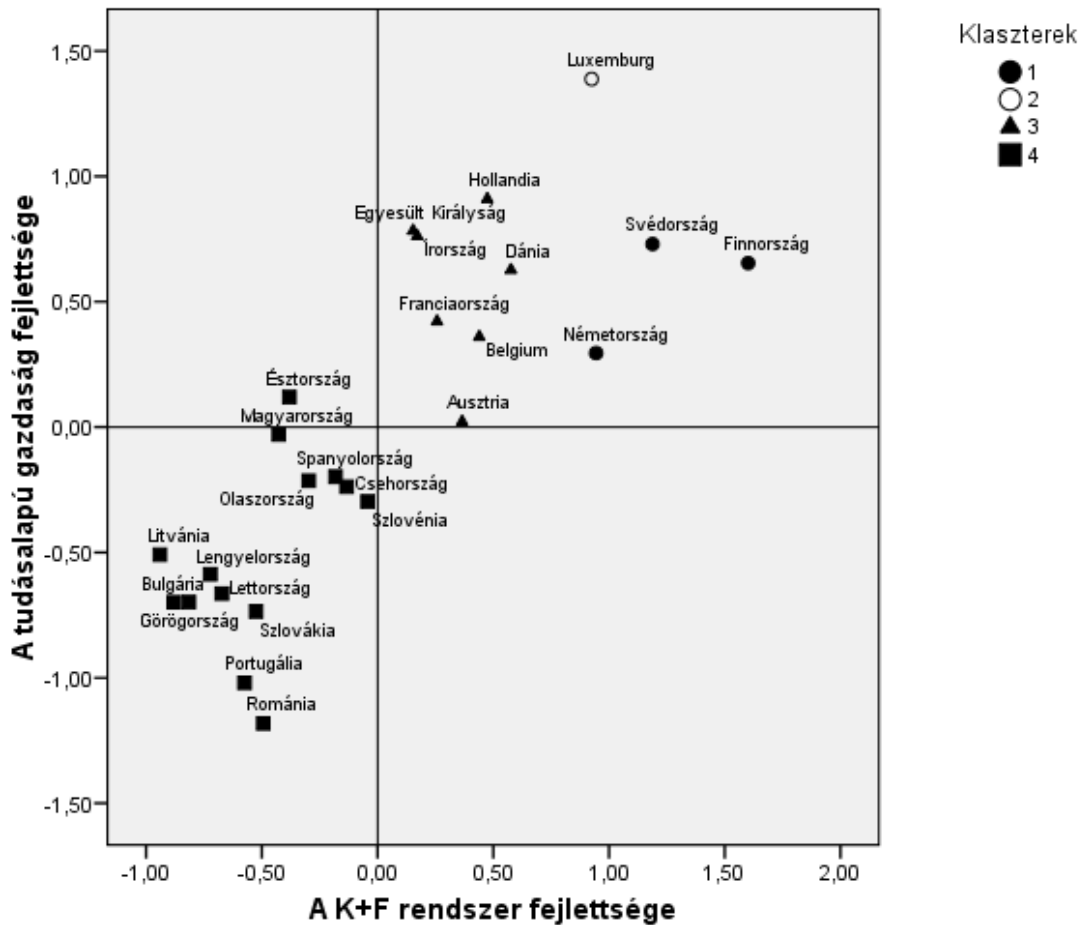
Ha *Amable* (2003) idézett művében nem is szerepelt önálló alrendszerként az innováció, több szerző készített már empirikusan megalapozott rangsort vagy csoportosítást EU-s vagy OECD országokról.

Hall és Soskice (2001) amellett érvelt, hogy a modern kapitalizmus két alaptípusa közül a liberális piacgazdaság a radikális, a koordinált piacgazdaság az inkrementális innovációt segíti elő.⁴

Altuzarra és szerzőtársai (2007) az EU régi tagállamainak ipari szektorait csoportosították az innováció szempontjából (Luxemburg és Görögország kivételével). Portugália, Olaszország és Spanyolország különült el határozottan a legkevésbé innovatív ipari szektoraikkal.

⁴ *Taylor* (2004) a világgazdaság fejlett országainak innovációs tevékenységéből azt olvasta ki, hogy az előbbi felosztás tarthatatlan. *Akkermans és szerzőtársai* (2009) szerint főszabályként nem érvényes *Hall és Soskice* következtetése, de számos iparágban mégis helytálló.

2. ábra A kutatás-fejlesztés és innováció kétdimenziós ábrázolása MDS alapján

Crescenzi (2005) három indikátorral (csúcstechnológiai szabadalmak, K+F kiadások, K+F munkaerő) alakított ki egy innovációs indexet, ami alapján rangsorolta az EU-25 országait. A régi, nem mediterrán országok állnak a sor elején, csak Szlovénia került be közéjük. A továbbiakban a mediterrán országok keverednek az új tagállamokkal.

Az előbbiekhöz képest sokkal átfogóbb a *European Innovation Scoreboard (EIS)*, amit a lisszaboni stratégia keretében évente adnak ki. Az EIS 2008 módszertanát megújították, 29 indikátort alkalmaztak, ezek magukban foglalják az általunk használtakat. Az indikátorokból egy indexet képeztek, amivel sorba állították a tagállamokat. Egy ötéves időszakot figyelembe véve az indikátorok alapján klasztereket is hoztak létre. Az élenjárók közé Svédország, Finnország és Németország mellé bekerült Dánia és az Egyesült Királyság is. Az innováció követők csoportja megegyezik a mi 3. klaszterünkkel (természetesen leszámítva az előrelépő dánokat és briteket). A mérsékelt innovátorok és a felzárkózó országok között megoszlanak a mediterrán és az új tagállamok, némileg más pozícióban, mint amit a mi MDS ábránk sugall.

Figyelemre méltó, hogy Észtország Szlovéniát is megelőzi az innovációs teljesítmény EIS rangsorában.

Mi a klaszterelemzésben egy állapotot rögzítünk, az EIS jelentés az általa vizsgált öt-éves időszakban az indikátorok változása alapján az innovációs növekedést is mérte – az EU-27 tagállamain kívül néhány más európai országban is.

3. táblázat Az innovációs növekedés

Csoport	Növekedési ráta	Dinamikusan növekedők	Mérsékeltlen növekedők	Lassan növekedők
Élenjárók	1,6%	Svájc	Németország, Finnország	Dánia, Svédország, Egyesült Királyság
Innováció követők	2,0%	Írország, Ausztria	Belgium	Franciaország, Luxemburg, Hollandia
Mérsékelt innovátorok	3,6%	Ciprus, Portugál	Csehország, Észtország, Görögország, Izland, Szlovénia	Olaszország, Norvégia, Spanyolország
Felzárkózó országok	4,1%	Bulgária, Románia	Lettország, Magyarország, Málta, Lengyelország, Szlovákia, Törökország	Horvátország, Litvánia

Forrás: European Innovation Scoreboard (2008, 10. o.)

Az innováció tanulmányozásánál szembeűnő, hogy az egészen szűk adatbázistól az egészen kiterjedtig *akármire épült az elemzés, a régi, nem mediterrán tagállamok csoportja élesen elvált a mediterrán és új tagállamoktól*. Az EIS jelentésben dokumentált felzárkózás ellenére a második csoport nagyon sokáig távol lesz az innováció vezérelt, tudásalapú gazdaságtól, ami elvileg az EU közös célja.

Az új, poszt-szocialista tagállamokban a külföldi működőtőke kétségtelenül fontos szerepet játszik a technológiai fejlődésben. *Srholec* (2009) az Unió határain túlnyúló európai kutatása azt mutatja, hogy a külföldi leányvállalatok nagyobb valószínűséggel hajlandóak innovációs együttműködésre mind a hazai, mind a külföldi partnerekkel. Ugyanakkor ennek a hatásnak a jelentősége annál nagyobb, minél kevésbé fejlett országról van szó. *Chinkov* (2006) az új tagállamokra nézve empirikus adatok alapján arra a megállapításra jutott, hogy az importon keresztül eljutó külföldi K+F eredményeknek lényeges szerepe van a teljes tényező termelékenység növekedésben, viszont a hazai kutatás-fejlesztésé jelentéktelen. *Bilbao-*

*Osorios és Rodríguez-Pose (2004) földrajzi értelemben tett különbséget periferiális és nem periferiális régiók között még a keleti bővítés előtt, ami lényegében mediterrán régiók elkülönítését jelentette (néhány skót és finn régió mellett). Azt állapította meg, hogy az innováció növekedése a periferiális régiókban hatott nagyobb mértékben a gazdasági növekedésre. A nem periferiális régiókban a magánfinanszírozású, a periferiális régiókban a felsőoktatási intézményekben folytatott kutatások voltak az innováció motorjai. Az 1990-es évek eleje óta széles körben elterjedt az innováció rendszerként történő megközelítése (Asheim–Coenen 2006). Az imént idézett kutatások is aláhúzzák, amit a klaszterelemzésünk mutatott: *az új és a mediterrán tagállamok nem egyszerűen mennyiségi szempontból vannak elmaradva a régi, nem mediterrán tagállamoktól, hanem az innovációs rendszer intézményi felépítése különböző.**

4. Pénzügyi rendszer

4.1. A pénzügyi rendszer hatása a gazdasági növekedésre

A pénzügyi rendszer elemzésekor a *VoC irodalom* fő kérdése, hogy a finanszírozás elsősorban *a bankrendszeren vagy a pénzpiac*on keresztül történik-e. Az általunk kiemelt két meghatározó munka közül *Hall és Soskice (2001)* egyértelműen erre teszi a hangsúlyt; *Amable (2003)* viszont arra mutat rá, hogy az 1990-es években bekövetkezett változás nyomán a pénzügyi rendszerek inkább a kettő kombinációit alkotják.

A szakirodalomban azonban az a kérdés is felvetődik, hogy *a pénzügyi rendszer fejlettségének milyen hatása van a gazdasági növekedésre*. A termékpiacok esetében a verseny és növekedés kapcsolatáról – árnyalások és finomítások mellett – meglehetősen széles körű egyetértést tapasztaltunk. Jóval kevésbé mondható el hasonló egyetértés a pénzügyi rendszer fejlettségének a hosszú távú növekedésre gyakorolt hatásáról. Itt csak annyiban foglaljuk össze a levonható tanulságokat, amennyiben a saját vizsgálatunk megalapozásához szükségesnek látszik.

Demirgüç-Kunt és Levine (2008) alapos áttekintést adnak a jelenleg folyó *teoretikus vitákról*. Ebből az tűnik ki, hogy a munkák egy része (pl. jelentős fejlődésgazdaságtani könyvek) nem is foglalkoznak a pénzügyi rendszerrel, mások szerint a pénzügyi rendszer fontossága a növekedés szempontjából vitán felül áll. Azok a szerzők, akik a pénzügyi rendszernek pozitív szerepet tulajdonítanak, azzal érvelnek, hogy hatékony működése csökkenti az információs, tranzakciós költségeket. Nemcsak a tőke hatékony allokációját segítik elő, hanem a

beruházás megvalósulása során is ellenőrzést gyakorolnak. A kockázatok diverzifikálása, a megtakarítások mobilizálása, begyűjtése, a tranzakciók könnyítése szintén jótékony hatású a gazdasági növekedésre. *Demirgüç-Kunt és Levine (2008)* szerint az *empirikus kutatásoknak*, amelyeket szintén összefoglalnak, egyértelműbb üzenete van. Ezekben éppúgy próbálják mérni a pénzügyi rendszer fejlettsége és a gazdasági növekedés kapcsolatát országok közötti összehasonlításokban, mint iparági és vállalati szinten. Számos tanulmány – amelyek nem kis részben a Világbank és National Bureau of Economic Research műhelyéből kerültek ki – igazolja, hogy a pénzügyi rendszer mélysége összefügg a hosszú távú egy főre jutó növekedéssel, a tőkeakkumulációval és a termelékenység növekedésével. A vizsgálatok során igyekeztek azt is bizonyítani, hogy nem pusztán egyidejűség, hanem okozati összefüggés áll fenn közöttük, és más lehetséges befolyásoló tényezőket (pl. egy főre jutó jövedelem, oktatás, politikai stabilitás stb.) kizártak. Minden módszertani korlátot és ellenérvet figyelembe véve⁵, annyit elfogadhatunk a saját elemzésünk számára, hogy *a pénzügy rendszer fejlettsége egy gazdasági modell fontos ismérve, és egyúttal a fejlődési lehetőségeinek is előrejelzője.*

4.2. A tagállamok pénzügyi rendszerei

A fentiek alapján az új, posztoszocialista tagállamok bevonása az elemzésbe indokolja, hogy a szokásos, banki vagy pénzügyi alapú finanszírozás vizsgálata mellett feltegyük a kérdést, ezen országok pénzügyi rendszerének fejlettsége hogyan viszonyul a régi tagállamokéhoz. Az adatok kiválasztását meghatározta és egyben korlátozta, hogy milyen adatok voltak teljes körűen elérhetőek a vizsgált tagállamok tekintetében. A bankrendszer fejlettségét mutatja a hitel- és betétállomány, illetve banki aktívák GDP-hez viszonyított aránya, valamint fontos jellemző a bankkoncentráció mértéke. A pénzügyi fejlettségét a biztosítók, a beruházási és nyugdíjalapok nagyságával, illetve a tőzsdéi forgalommal tudtuk mérni.

⁵ *Demirgüç-Kunt és Levine (2008)* maguk is utalnak arra, hogy a feltárt bizonyítékok ellenére fenntartással kell kezelni a következtetéseiket. Jogos kritikának tűnik például, hogy az ökonometriai megközelítésekkel csak mennyiségileg lehet mérni a pénzügyi rendszer fejlettségét, ami semmit nem mond arról, hogy a bankok a hitelkihelyezésekkor mennyire végzik azt az információ feltáró munkát, ami a tőke hatékony allokációját segíti. Kína esetét pedig csak nehézkesen tudják beleilleszteni az elméletükbe.

Óvatosságra int bennünket például *Zhu és szerzőtársai (2004)*, *Levine és Zervos (1998)* sokat idézett cikkéről írt kritikája. Utóbbiak 47 ország 1976 és 1993 közötti adataival igazolták, hogy a tőzsdéi likviditással mért fejlett pénzügyi piac, valamint a GDP-hez viszonyított hitelállománnyal mért fejlett bankrendszer szignifikánsan és pozitívan befolyásolta a GDP növekedését. *Zhu és szerzőtársai (2004)* azt mutatják meg, hogy a szerzők a tőzsde szerepével kapcsolatban következtetéseikhez a kiugró értékek elhagyásával jutottak, amelyek figyelembe vételével viszont megoldódnának a cikk következtetéseik.

Kiterjedt szakirodalom boncolgatja, hogy mennyiben meghatározó a jogi intézmények szerepe a pénzügyi rendszer fejlettségében. Az előbbi hatása az utóbbira aligha vitatható, de jelentőségét illetően már megoszlanak a vélemények. A jelenleg folyó vitáról átfogó képet ad *Beck és Levine (2003)*.

Belgium, Finnország és Svédország került az első klaszterbe. Bankrendszerük közepesen fejlett és meglehetősen koncentrált. A tőzsde fejlett, nagy a forgalma, ami jelentős különbséget mutat az ötödik klaszterhez képest, ahol a régi tagállamok többségét találjuk. Az intézményi befektetők közül a biztosítótársaságok átlagos vagyonnal rendelkeznek, a befektetési és nyugdíjalapok kissé átlag alattival.

Luxemburg – az előzőekhez hasonlóan - speciális helyzetben van, *önálló klasztert képez.* A bankrendszerébe nyilvánvalóan sok külföldi megtakarítás kerül, nagyon magas a betét- és hitelállomány. A befektetési alapok nagysága ugyanezt mutatja. Ugyanakkor a tőzsdei forgalom egészen alacsony.

A harmadik nagy csoportot az új tagállamok alkotják, amelyek egy általunk vizsgált más alrendszerben sem jelennek meg ilyen egységesen a régi tagállamoktól elkülönülten. A bankrendszerük és a pénzpiacuk minden eleme sokkal fejletlenebb, mint a régi tagállamoké. A fejletlenség mértéke viszonylag kisebb a bankrendszer tekintetében és nagyobb az intézményi befektetők vagyonában, a tőzsdei kapitalizációban, kiváltképp a tőzsdei forgalomban. A bankkoncentráció különösen a régi tagállamok többségét magában foglaló ötödik klaszterhez képest magasabb.

A negyedik klaszterben az Egyesült Királyság Hollandiával együtt mutatja azokat a sajátosságokat, amelyeket az angolszász modellnek szoktak tulajdonítani; fejlett pénzpiac, nagy forgalmú tőzsde jellemzi. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a bankrendszerük is fejlettebbnek mutatkozik, mint a többi régi tagállamé. Ez utóbbiak elmaradása azonban a pénzpiacok területén még nagyobb. A bankrendszer koncentrációja a 25 tagállam átlagának szintjén van. A biztosítótársaságok és nyugdíjalapok nagysága az összes többi klaszterhez képest kiemelkedő.

Kilenc régi tagállam került az ötödik klaszterbe, Ausztria, Dánia, Franciaország, Görögország, Írország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország. Fejlett a bankrendszerük, de érdekes módon a negyedik klaszterhez képest GDP arányosan a hitel- és betétállományuk kicsit kevesebb. A bankrendszer kevésbé koncentrált. A befektetési alapok nagyobbak, a biztosítótársaságok és a nyugdíjalapok átlag feletti, de kisebbek, mint a negyedik klaszterben. A tőzsde fejlettsége némileg átlag feletti, de nagymértékben elmarad a negyedik klasztertől.

4. táblázat A pénzügyi rendszer klaszterei

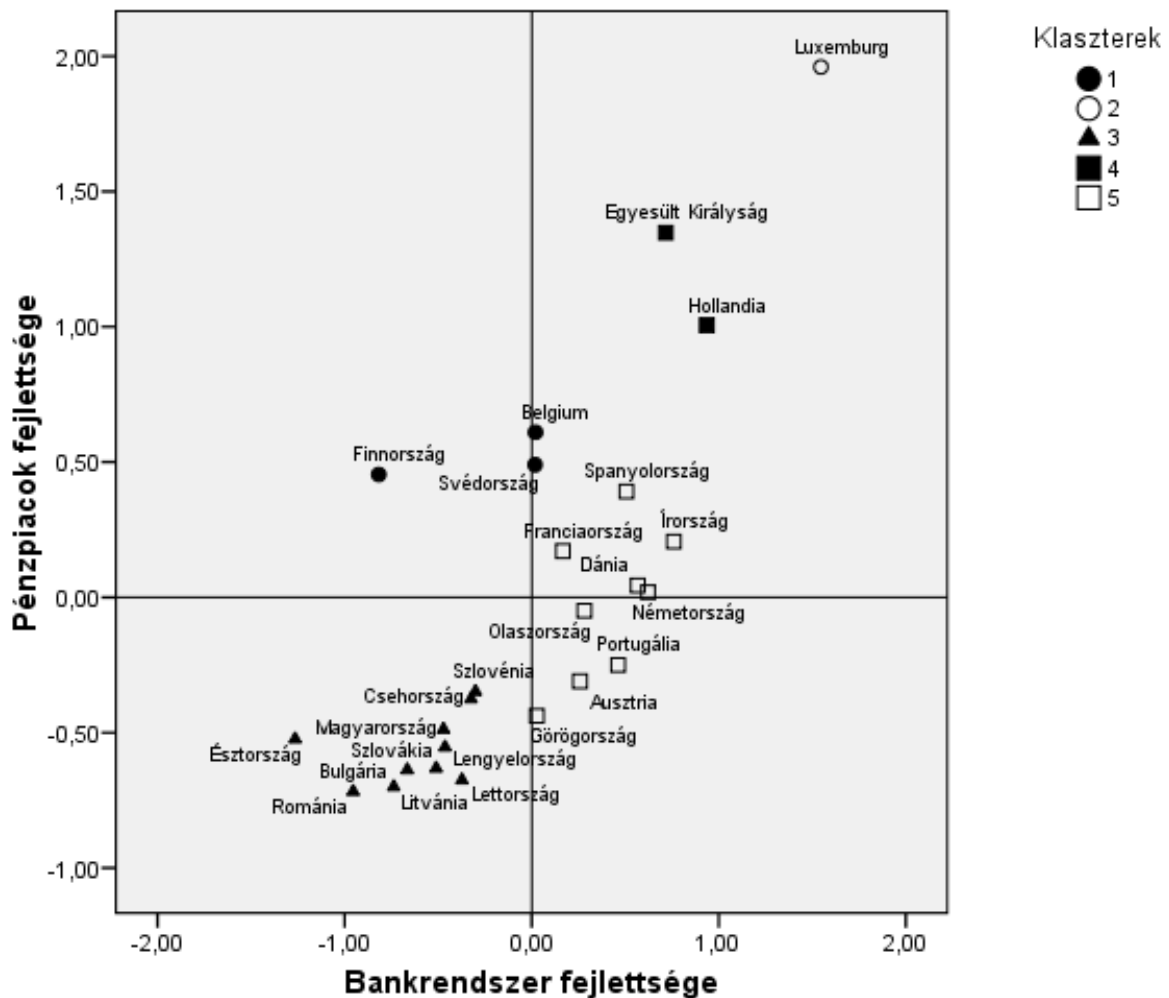
Klaszterek	Jellemzők	Országok
1.	Közepesen fejlett bankrendszer Átlag feletti bankkoncentráció Átlagos vagyonnal rendelkeznek a biztosítótársaságok, kissé átlag alattival a befektetési és nyugdíjalapok Fejlett, nagy forgalmú tőzsde	Belgium, Finnország, Svédország
2.	Fejlett bankrendszer, különösen magas betéti állománnyal Erőteljesen átlag alatti bankkoncentráció Óriási befektetési alapok, biztosító társaságok Magas szintű tőzsdei kapitalizáció kis forgalom mellett	Luxemburg
3.	Fejletlen bankrendszer az átlaghoz képest szerény betét és hitelállománnyal Kissé az átlag feletti bankkoncentráció Az intézményi befektetők, biztosítók vagyona lényegesen átlag alatti Fejletlen, kis forgalmú tőzsde	Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia
4.	Fejlett bankrendszer kiterjedt hitelnyújtással Átlagos bankkoncentráció Fejlett biztosító társaságok és nyugdíjalapok, a befektetési alapok vagyona átlag alatti Fejlett, nagy forgalmú tőzsde	Egyesült Királyság, Hollandia
5.	Fejlett bankrendszer, átlag feletti betét- és hitelállománnyal, de ennek mértéke kisebb, mint az 4. klaszterben Átlag alatti bankkoncentráció Átlag feletti vagyonnal rendelkeznek a biztosító társaságok, nyugdíjalapok, befektetési alapok, de az utóbbi kivételével kisebb mértékben, mint az 4. klaszterben A tőzsde fejlettsége kissé átlag feletti, de lényegesen elmarad az 4. klaszterétől	Ausztria, Dánia, Franciaország, Görögország, Írország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország

Az MDS kétdimenziós ábráján a vízszintes tengelyen a bankrendszer fejlettségét mérhetjük le, a függőleges tengelyen a pénzpiacok fejlettségét.

Az Európai Unió pénzügyi rendszerének leírásáról a szakirodalomban hasonló eredményeket találni, mint amit a mi klaszterelemzésünk mutat. *Allen és szerzőtársai* (2005) az EU-25-ök pénzügyi rendszeréről készítettek tanulmányt. Megállapították, hogy az bankalapú, az USA-ban a bankok finanszírozási szerepe jóval kisebb; a tőzsdei finanszírozás viszont az USA-ban játszik lényegesen nagyobb szerepet. A tagállamok között azonban lényeges különbségek vannak. Az Egyesült Királyság hagyományosan kivétel, Hollandia, Finnország⁶, Svédország újabban mozdult el a piaci alapú pénzügyi rendszer felé. A monetáris integráció

folytán az egész uniós pénzrendszerben van egy eltolódás az angolszász modell felé, de a banki finanszírozás dominanciája mellett⁷.

3. ábra A pénzügyi rendszer kétdimenziós ábrázolása MDS alapján

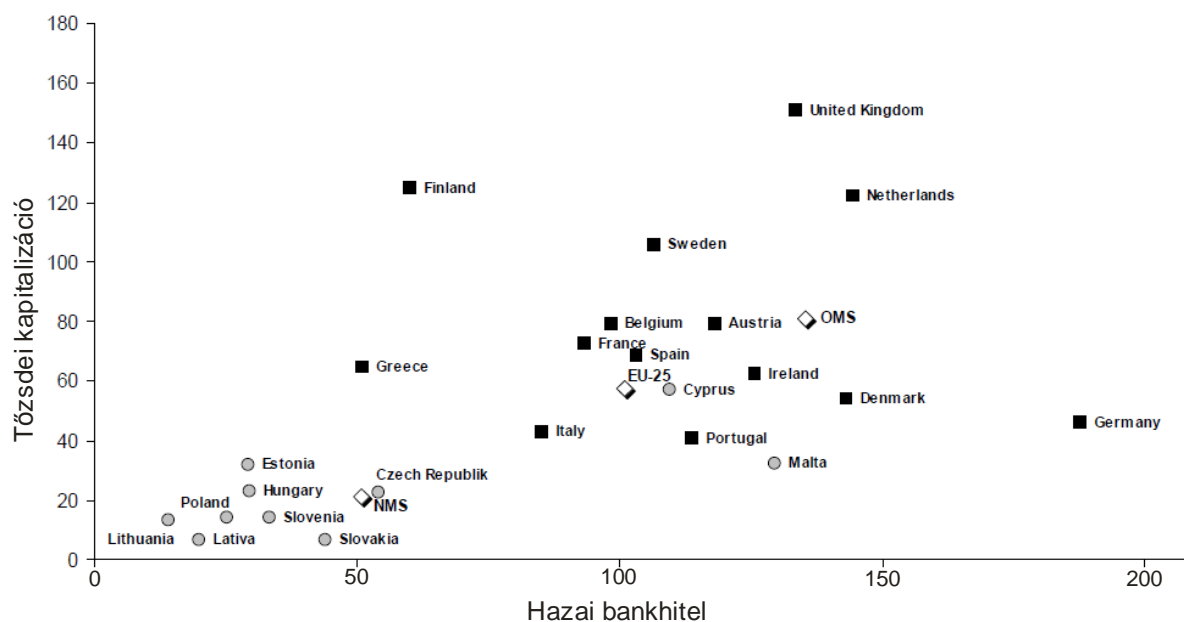

Az ezredforduló óta lezajlott összeolvadásoknak és felvásárlásoknak köszönhetően az európai bankrendszer nagymértékben koncentrált. *Allen és szerzőtársai* (2005) arra mutatnak rá, hogy a régi tagállamok bankrendszere ennek ellenére hatékonyabb, mint az USA-é. Ezt azzal magyarázzák, hogy utóbbiban sok a kis bank, illetve inkább rövid távú és fogyasztói hiteleket nyújtanak, míg az európai bankok kereskedelmi jellegűek és hosszú távra hiteleznek.

⁶ A finn pénzügyi rendszer átalakulását *Korhonen* (2001) mutatja be.

⁷ Ezt az eltolódást erősítették meg az *Allen és szerzőtársai* (2005) által hivatkozott tanulmányokon kívül *Murinde és szerzőtársai* (2004). *Vitols* (2004) Németország esetében azt találta, hogy a háztartások és a befektetők magatartásának változatlanlansága folytán a pénzpiac szerepének növelésére tett gazdaságpolitikai intézkedések hatása csekély maradt.

4. ábra Bankszektor versus tőzsde (a GDP %-ában), 1995-2004 közötti átlag

Forrás: Allen és szerzőtársai (2005, 19. o.)

Az új, posztoszocialista országokkal foglalkozó írások nagy teret szentelnek annak, ami a mi klaszterelemzésünkben is szembevetendő, a pénzügyi rendszerük fejletlenségének. A másik nagy téma a bankrendszer privatizációja ebben a régióban, aminek nyomán a külföldi tulajdonú bankok szerepe meghatározó lett.

Allen és szerzőtársai (2005) a nyolc új tagállam (még Bulgária és Románia nélküli) pénzügyi szektorának összes aktíváját veti össze a régi tagállamokéval, előbbi 2002-ben a GDP 170 %-át tette ki, szemben a régi tagállamok 558 %-ával. A bankszektor fejletlenségét a hazai, GDP-hez viszonyított hitelállománnyal kifejezve minden megközelítésben kiemelik, akár három közép-európai ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország) pénzügyi transzformációjának első évtizedéről vannak mérleget (Reininger és szerzőtársai 2002), akár a balti országok bankrendszerét (Köhler és szerzőtársai 2006), akár a tíz posztoszocialista tagállam bankrendszerének uniós csatlakozás előtti helyzetét (Pissarides 2004) mutatják be. A rendszerváltozás utáni első évtizedben még nem is közeledtek a közepes jövedelmű országok nemzetközi átlaga felé (De Haan–Naarborg 2004), 2002-től azonban megindult egy erőteljes konvergencia (Marton–McCarthy 2008). Pissarides (2004) ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az USA-hoz képest még az új tagállamokban is nagyobb a bankok szerepe.

A fenti szerzők azt is egyöntetűen értékelik, hogy a tőzsdék a régi tagállamokhoz képest is csekély méretűek (átlagosan az egyharmaduk), a biztosító társaságok⁸, befektetési alapok és nyugdíjalapok marginális jelentőségűek.

A kockázati tőke-ágazat fejlődésében 2007-ig dinamikus növekedés volt megfigyelhető a közép- és kelet-európai régióban, de a GDP-hez viszonyított részaránya még így is jelentősen elmaradt az uniós átlagtól, annak kb. 60 %-a. A régióba jóformán kizárólag külföldi forrásból érkezett kockázati tőke (Karsai 2006, 2009).

A posztszocialista országok bankrendszerében a külföldi tulajdonszerzés leírása nagy hangsúlyt kapott nemcsak egy-egy országcsoporthoz uniós csatlakozás előtti történetében (Reininger és szerzőtársai 2002, Köhler és szerzőtársai 2006), hanem az *Európai Központi Bank 2008-as jelentése* (European Central Bank 2008) is külön fejezetet szentel az uniós bankrendszer nemzetköziesedésének. Ebben megállapítják, hogy a nemzetköziesedés foka lényegesen különbözik az EU-15-ökben és az új tagállamokban, előbbiekben az összes banki aktíva 27,8 %-a van külföldi kézben, az új tagállamokban ez az adat 70,3 % (egyedül Szlovéniában van kétharmad részben hazai tulajdonban (Marton–McCarthy 2008)). A tőkehiány, a vezetési és technikai ismeretek hiánya miatt elkerülhetetlen volt a bankszektor privatizációja az 1990-es években. A régi rendszerből örökölt rossz hitelektől megszabadított bankrendszer az ezredforduló után profitábilis lett, pl. ekkoriban az osztrák bankok adózás előtti nyereségük 30-70 %-a Közép- és Kelet-Európából származott, miközben az összes aktíváiknak csak 5 %-a (Mihaljek 2004). *Mucci és szerzőtársai* (2004) 2002-es adatok alapján azt bizonyítják, hogy a külföldi tulajdon jótékony hatású a bankrendszer profitabilitására és támogatja a költséghatékonyságot. *Kasman és Yildirim* (2006) árnyaltabb képet fest az 1995-2002 közötti időszakról, míg a külföldi bankok profithatékonysága az összes kelet-közép-európai országban nagyobb volt, mint a hazaiaké, addig a költséghatékonyságot tekintve Csehországban, a három balti államban a külföldi bankok, Magyarországon és Lengyelországban a hazai bankok teljesítettek jobban, Szlovákiában és Szlovéniában nem volt szignifikáns különbség. *De Haan és Naarborg* (2004) azt emelik ki, hogy 2000 óta a magánszektornak a külföldi bankok több hitelt nyújtanak, mint a hazaiak és hitelkínálatuk egészen stabil.⁹

⁸ *Pye* (2005) az összes európai volt szocialista országban és a FÁK tagállamaiban vizsgálta a biztosítási szektor átalakulását, és megmutatta az egész régió viszonylagos fejletlensége mellett az egymás közötti fejlettségbeli különbségeket.

⁹ Elemzésünk a válság előtti időszakról készült, ezért nem térünk ki arra, hogy a külföldi bankok hitelkínálatának a stabilitása mennyiben változott.

5. Munkapiac és munkaügyi kapcsolatok

5.1. A munkapiac intézményei és a munkapiac teljesítménye

Hall és Soskice (2001) a liberális és koordinált piacgazdaság elkülönítésének egyik ismérveként a foglalkoztatás megszervezésének a módját használta, ami az előbbiben egyedi, piaci szerződéseken, utóbbiban a munkaadói és munkavállalói szervezetek alkuján, kollektív szerződéseken alapul. Amable (2003) a munkapiaci intézmények három aspektusát különítette el. A munkapiac rugalmasságát a foglalkoztatást védő jogi szabályozással (employment protection legislations, EPL) mérte, és elemezte a munkaügyi kapcsolatok intézményrendszerét, valamint a foglalkoztatáspolitikát által alkalmazott eszközrendszert.

Az 1970-es évek közepétől köztudottan súlyos munkanélküliség sújtja az európai integráció tagállamait¹⁰. Általánossá vált a meggyőződés, hogy a munkapiac rugalmasabbá tétele elengedhetetlen a növekvő munkahelyteremtéshez¹¹. Az ezredforduló utáni empirikusan megalapozott vizsgálatokban már nem is ennek az összefüggésnek az igazolása áll a középpontban, hanem a munkapiac és a termékpiacok deregulációjának kapcsolata. Ebben a témakörben – miként a termékpiacoknál is - az OECD keretében működő kutatóműhely szellemi kisugárzása meghatározó. Itt munkálták ki és mérik azokat a mutatókat, amelyeket a szakirodalomban általában használnak. Nicoletti és Scarpetta (2005) - részben Blanchard és Giavazzi (2003) fentebb már hivatkozott elméleti modelljére építve, részben a Boerivel együtt korábban végzett empirikus vizsgálataikat továbbfejlesztve (Boeri és szerzőtársai 2000) - elemzi a termékpiaci reformok és a foglalkoztatás kapcsolatát az OECD országokban. Átfogó képet adnak a szakirodalom addig elért eredményeiről; eszerint a termékpiaci szabályozással foglalkozó elméleti modellek alapján feltételezhető, hogy a versenykorlátozó szabályozás foglalkoztatási veszteséggel jár. Az empirikus elemzések ezt a feltételezést megerősítették. Sok tanulmány igazolja, hogy a magas adóék, a magas és hosszan tartó munkanélküliségi járadék negatív hatással vannak a foglalkoztatásra. A foglalkoztatást védő jogi szabályozásnál nem egészen egyértelmű a helyzet. A munkahely biztonsága, a tartós munkakapcsolat erősítheti a munkavállaló együttműködési hajlandóságát, növelheti a termelékenységet. A nagyon merev szabályozás viszont alacsonyabb szintű foglalkoztatáshoz vezethet. Megoszlanak az állás-

¹⁰ Az 1970-es évektől kezdődő munkanélküliségről, ennek a tagállamok közötti eltérő alakulásáról Cameron (2001) történeti áttekintést ad. Arra a következtetésre jut, hogy azokban a tagállamokban volt magasabb a foglalkoztatás, ahol magasabb volt a gazdasági növekedés, a munkaadó, munkavállalói szervezetek új, rugalmasabb megállapodásokat kötöttek, valamint a kormányzat munkahelyteremtő gazdaságpolitikát folytatott.

¹¹ Az Európai Központi Bank (2008) tanulmánya szerint jelenleg is a munkapiac rugalmasabbá tételével növelhető a munkapiaci részvétel, a kereslet és a kínálat illeszkedése az euróövezetben.

pontok a tekintetben, hogy milyen a kapcsolat a foglalkoztatási jogszabályok és a béralkuk intézményi rendszere, azok centralizáltságának foka között. *Nicoletti és Scarpetta* (2005) 1980-2002 közötti adatokra alapozza az OECD országok tapasztalatainak elemzését. Azt a következtetést vonták le, hogy a foglalkoztatási ráta alakulása részben a munka- és termékpiaci szabályozás különbözőségével magyarázható. A verseny korlátozása szignifikánsan csökkentette a foglalkoztatási rátát az OECD országokban. A versenyellenes szabályozás ott volt a legköltségesebb a foglalkoztatás szempontjából, ahol a munkapiaci politikák és intézmények a munkapiacon belül levőket védték, és megnövelték alkuerejüket. A deregulálás előnyös hatása a hosszú távú foglalkoztatásra abból adódik, hogy egyrészt nő az aktivitás és a belépés, másrészt csökken a bér és a termelékenység közötti szakadék, a munkapiacon belül lévők elveszítik a lehetőségüket járadékszerzésre. (Rövid távon, amint erre *Blanchard és Giavazzi* (2003) már rámutattak, a verseny erősödése az inkubens cégeknél a foglalkoztatás csökkenéshez vezethet.) Azt is megállapították, hogy merev piacok deregulálásából nagyobb előny származik. Érdekes részeredmény, hogy a foglalkoztatási nyereség csak kicsit csökkent, ha az adókat csökkentették, a foglalkoztatást védő jogszabályokat lazították, de a nagyvonalú munkanélküli járadékot változatlanul hagyták (a dán „flexicurity” rendszerről van szó).

Nicoletti és Scarpetta (2005) figyelmeztetnek, hogy az elérhető adatok korlátozottak, további kutatások szükségesek. Az eredmények körültekintő kezelésére int, hogy például *Berger és Danninger* (2006) ugyan azt állapították meg, hogy a piaci dereguláció szignifikáns foglalkoztatás növekedéshez vezet, de szerintük a termékpiaci dereguláció akkor hatékonyabb, ha a munkapiaci politikák kevésbé voltak restriktívek. *Fiori és szerzőtársai* (2008) újfent *Nicoletti és Scarpetta* 2005-ös elemzését erősítik meg a vitatott kérdésben.

Amable–Lung (2008) kutatócsoportja ugyanazon OECD adatok felhasználásával szintén más eredményre jutott. A termékpiacok versenykorlátozása és a magas fokú szakszervezeti szervezettség náluk is rontja a foglalkoztatást, de a foglalkoztatást védő jogi szabályozás nem. Ezt azzal magyarázzák, hogy a deregulált munkapiacon a munkavállalók bizonytalan helyzetét az ösztönzésük fenntartása érdekében magasabb munkabérrel lehet ellensúlyozni, ami csökkenti a foglalkoztatást.

Boeri (2005) tanulmánya megvilágítja, hogy miért találunk bonyolultabb intézményi megoldásokat, kevésbé egyértelmű eredményeket a munkapiacok vizsgálatában, mint a termékpiacoknál. Két évtized európai strukturális reformjainak értékeléséből az derült ki, hogy a munkapiaci reformok gyakoribbak voltak, mint a termékpiaciak, de az utóbbiak koherensebbek. A munkapiac esetében lehet fokozatosan bevezetni a reformokat, először csak az új belépőkre alkalmazva, ami politikailag kivitelezhetőbb. Ez a lépcsőzetesség a termékpiacra meg-

valósíthatatlan, mert az inkumbens cégek előnyösebb helyzetbe kerülve elűzhetnék az új belépőket.

A munkapiac deregulálása mellett az aktív foglalkoztatáspolitikai eszköz, amivel uniós és nemzeti szinten egyaránt fel akarnak lépni a makacsul magas európai munkanélküliség ellen. Egy öt európai országra kiterjedő kutatás tanulmányozta az aktív foglalkoztatáspolitikai hatását. Az összefoglaló tanulmány és az egyes országokra vonatkozó esettanulmányok egyaránt azt mutatják, hogy az aktív foglalkoztatás politika segít csökkenteni a munkanélküliséget, illetve a tartós munkanélküliséget, de viszonylag kis hatékonysággal (De Koning–Mosley 2001), ezért a programok megvalósítási módja fejlesztésre szorul.

Az előbbieket alapján megbizonyosodtunk arról, hogy a foglalkoztatás, a munkapiacok teljesítménye szempontjából a *munkapiac rugalmassága, a munkaügyi kapcsolatok, a foglalkoztatáspolitikai döntően befolyásoló tényezők*, tehát a klaszterek kialakítását indokolt ezekre építeni. Ugyanakkor szembesültünk azzal, hogy *a vizsgálatokban az eddig tárgyalt alrendszerhez képest jobban kiütözik a szerzők értékválasztása, világnézete, a kapott eredmények el- lentmondásosabbak.*

5.2. *Munkapiacok és munkaügyi kapcsolatok a tagállamokban*

A munkapiacokat a foglalkoztatáspolitikával és munkaügyi kapcsolatokkal összekapcsolva vizsgáltuk. A munkapiac rugalmasságát egyrészt a határozott idejű munkaviszonyban és a részmunkaidőben foglalkoztatottak arányával mértük, a fiatalok és a tartósan munkanélküliek arányával, a foglalkoztatás szintjével, másrészt a foglalkoztatás merevségével kapcsolatban képzett indexekkel. A foglalkoztatáspolitikai közkiadás adatait a munkapiaci eszközök típusai szerint bontva használtuk fel, szétválasztva a munkapiaci információs szolgáltatásokat, az aktivizáló intézkedéseket, valamint a passzív támogatásokat. A munkaügyi kapcsolatokat a szakszervezeti szervezettség szintjével, a béralkukkal való lefedettséggel, a béralkuk koordináltságával jellemeztük.

A klaszteranalízisből az derül ki, hogy a 25 uniós tagállam öt klaszterbe sorolható. Az *összes posztoszocialista ország Szlovénia kivételével, Görögország és Olaszország* társaságában egy csoportot képez. A határozott időre és részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya alacsony, a foglalkoztatás merevsége közepes, a bérek járulékos költségei kissé átlag feletti. Az aktív munkapiaci eszközökre keveset, a passzívakra sokat költenek. Nemcsak a szakszervezeti szervezettség alacsony szintű, hanem béralkuk kiterjedtsége is csekély. A két mediter-

rán országban a béralkuk kiterjedtsége és koordináltsága erősebb. A foglalkoztatás szintje átlag alatti.

A második klaszterben a két skandináv állam, Dánia és Svédország mellett Belgium tűnik fel. Éppolyan rugalmasságot mutat a munkapiac, mint az angolszász modellben, de az állam sokat költ mind az aktív, mind a passzív munkapiaci eszközökre. Mindezeket a többiekhez képest kimagasló szakszervezeti szervezettség és a béralkuk széleskörű rendszere kíséri. A foglalkoztatás szintje magas. Belgium esetében azonban a foglalkoztatási és munkanélküliségi adatok lényegesen kedvezőtlenebbek, mint a másik két országban.

Hollandia egyedül képezi a harmadik klasztert, ami közel áll a másodikhoz. A második klaszternél is magasabb a határozott idejű és különösen a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya. A második klaszternél kevesebb az aktív és magas a passzív munkapiaci eszközökre fordított közkiadások aránya. A szakszervezeti szervezettség alacsony, de a béralkuk kiterjedtek és koordináltak. A munkapiac rugalmas, a foglalkoztatás magas szintű.

Kontinentális és mediterrán országok alkotják a negyedik klasztert (Ausztria, Finnország, Franciaország, Luxemburg, Németország, Portugália, Spanyolország) egy volt szocialista országgal, Szlovéniával. Nemcsak az angolszász modellhez képest, hanem a második és harmadik klaszterhez képest is jóval merevebb munkapiaccal találkozunk. A határozott időre és a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya közepes ugyan, de a foglalkoztatás merevségét mérő indexek magas értéket mutatnak, a bérek járulékos költségei úgyszintén. Az aktív munkapiaci eszközökre közepes mértékben költenek, a passzívakra sokat. A szakszervezeti szervezettség közepes, de a béralkuk rendszere kiterjedt és koordinált. A foglalkoztatás, illetve munkanélküliség az uniós átlagot jelenti.

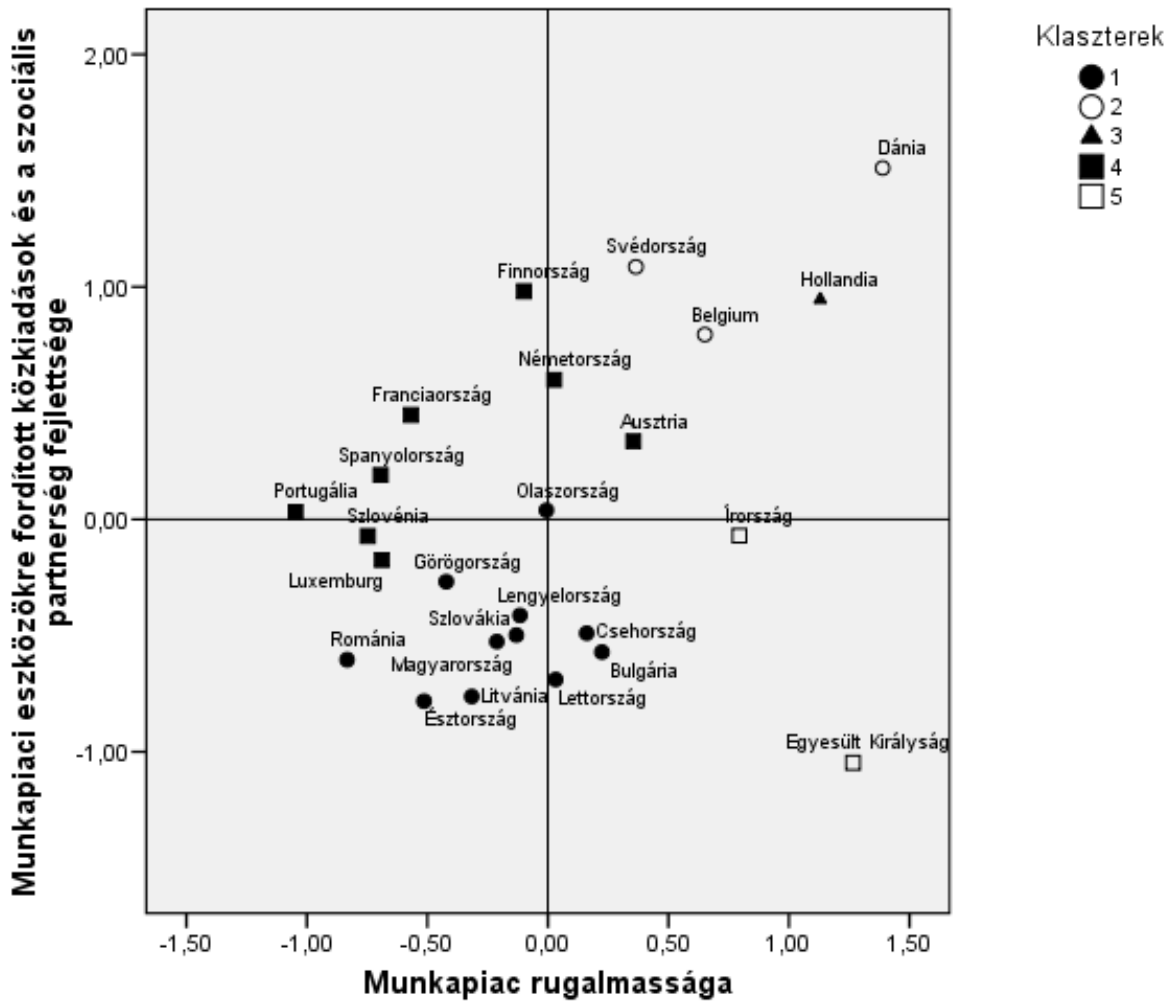
Az Egyesült Királyság és Írország tankönyvszerűen mutatja azokat a jellemzőket, amiket az angolszász modelltől várunk. A határozott időre és a részmunkaidőben alkalmazottak aránya ugyan közepes, de a foglalkoztatás indexei rendkívül rugalmas munkapiacra utalnak. A munkapiaci közkiadások nagyon alacsonyak, kivéve az információs szolgáltatásokra fordítottakat. A szakszervezeti szervezettség ugyan közepes, de a bérmegállapodások nem kiterjedtek. A foglalkoztatás magas szintű.

5. táblázat A munkapiacok és a munkaügyi kapcsolatok klaszterei

Klaszterek	Jellemzők	Országok
1.	Alacsony a határozott idejű vagy részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya Alacsony az aktív és a passzív munkapiaci eszközökre fordított közkiadások aránya Alacsony szakszervezeti szervezettség mellett gyenge kollektív béralkuk, a 2 mediterrán országban erősebb A foglalkoztatás merevsége és a munka járulékos költségei kissé átlag feletti A foglalkoztatás átlag alatti	Bulgária, Csehország, Észtország, Görögország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Olaszország, Románia, Szlovákia
2.	Magas a határozott idejű vagy részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya Magas az aktív és magas a passzív munkapiaci eszközökre fordított közkiadások aránya Magas szakszervezeti szervezettség mellett kiterjedt kollektív béralkuk A foglalkoztatás szabályai rugalmasak és a munka járulékos költségei kissé átlag feletti A foglalkoztatás magas szintű, kivéve Belgiumot	Belgium, Dánia, Svédország
3.	A 2. klaszternél is magasabb a határozott idejű és főként a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya A 2. klaszternél kevesebb az aktív és magas a passzív munkapiaci eszközökre fordított közkiadások aránya Alacsony szakszervezeti szervezettség mellett kiterjedt kollektív béralkuk A foglalkoztatás szabályai rugalmasak és a munka járulékos költségei alacsonyak A foglalkoztatás magas szintű	Hollandia
4.	Közepes a határozott idejű vagy részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya Az aktív munkapiaci eszközökre fordított közkiadások közepesek, a passzívakra fordítottak magasak Közepes szakszervezeti szervezettség mellett kiterjedt kollektív béralkuk A foglalkoztatás szabályai merevek és a munka járulékos költségei átlagosak A foglalkoztatás átlagos szintű	Ausztria, Finnország, Franciaország, Luxemburg, Németország, Portugália, Spanyolország, Szlovénia
5.	Közepes a határozott idejű vagy részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya A munkapiaci szolgáltatások kivételével alacsony a munka piaci eszközökre fordított közkiadások aránya Közepes szakszervezeti szervezettség mellett gyenge kollektív béralkuk A foglalkoztatás szabályai rugalmasak és a munka járulékos költségei alacsonyak A foglalkoztatás magas szintű	Egyesült Királyság, Írország

Az MDS ábrán egyrészt a munkapiaci eszközökre fordított közkiadások és a munkaügyi kapcsolatok indikátorai (függőleges tengely), másrészt a munkapiac rugalmassága mentén (vízszintes tengely) alkotnak csoportokat az országok.

5. ábra A munkapiacok és a munkaügyi kapcsolatok kétdimenziós ábrázolása MDS alapján

Az országok fentiekben kapott csoportosítása megközelítőleg megfeleltethető annak, amit az *Európai Bizottság munkaügyi kapcsolatokról szóló legutóbbi, 2008-as jelentése* tartalmaz. A VoC irodalom alapján írták le a munkaügyi kapcsolatok rendszereit (6. táblázat), majd a munkaügyi kapcsolatok mutatóinak felhasználásával klasztereket képeztek. Az országok besorolása ezekbe a klaszterekbe megegyeznek a több szempontú kategorizálás eredményével azzal az eltéréssel, hogy a 6. táblázatban zárójelben szereplő átmeneti esetek kimaradtak (tehát a kontinentális és mediterrán klasztert „megtisztították”).

6. táblázat A munkaügyi kapcsolatok rendszerei vagy elrendezései

	Észak	Közép-nyugat	Dél	Nyugat	Közép-kelet
Termelési rendszer	Koordinált piacgazdaság		Állami piacgazdaság	Liberális piacgazdaság	Állami vagy liberális?
Jóléti rendszer	Univerzális	Szegmentált (státuszorientált, korporatív)		Reziduális	Szegmentált vagy reziduális?
Foglalkoztatási rendszer	Inkluzív	Duális		Liberális	
Munkaügyi kapcsolatok rendszere	Szervezett korporatizmus	Szociális partnerség	Polarizált/ államközpontú	Liberális pluralizmus	Töredezett/ áll- lammközpontú
Hatalmi egyensúly	Munkaorien- tált	Kiegyensúlyo- zott	Váltakozó	Munkaadó-orientált	
Az alkuk fő szintje	Ágazat		Változó/ instabil	Vállalat	
Az alkuk stílusa	Integráló		Konfliktusorientált		Alkalmazkodó
A szociális politika szerepe a közpolitika- kában	Intézményesített		Rendszertelen/ átpolitizált	Ritka/ esemény- Vezérelt	Rendszertelen/ átpolitizált
Az állam szerepe a munkaügyi kapcsolatokban	Korlátozott (közvetítő)	„A hierarchia árnyéka”	Gyakori beavatkozás	Nincs beavatkozás	Az átmenet szervezője
Munkavállalói kép- viselet	Szakszerveze- ti bázisú, kiterjedt	Duális rendszer, kiterjedt	Változó	Szakszervezeti bázisú, kevésbé kiterjedt	Szakszervezeti bázisú, kevésbé kiterjedt
Országok	Dánia Finnország Norvégia Svédország	Ausztria Belgium (Finnország) Hollandia (Írország) Luxemburg Németország Szlovénia	Franciaország Görögország (Magyarország) Olaszország Portugália Spanyolország	Ciprus Egyesült Királyság Írország Málta	Bulgária Csehország Észtország Lengyelország Lettország Litvánia Magyarország Románia Szlovákia

Forrás: European Commission (2008, 49. o.)

A bizottsági elemzés és a sajátunk közötti különbségek többnyire bizonytalan határese-
tekre vonatkoznak. Ráadásul mi egy klaszterelemzésbe kapcsolunk össze a három dimenziót,
míg a bizottsági jelentése a munkaügyi kapcsolatokról szól, a munkapiac más vetületeit csak a
lisszaboni stratégián keresztül, a kvalitatív vizsgálatba vonták be.

Az egyik határeset *Írország* (6. táblázat). Nálunk is az MDS ábrán jól látszik, hogy az Egyesült Királyság és Írország elég távol van egymástól, de azért egy klaszterbe sorolhatóak.

A másik határeset *Finnország*, amelynek munkapiaca jóval kevésbé rugalmas, mint a két skandináv országé, ezért nálunk kimaradt az északi klaszterből, ahol viszont felbukkan *Belgium*. *Berrou és Carrincazeaux* (2005), OECD adatokra épülő tanulmányában szintén keverednek az északi és a kontinentális tagállamok. Mindenesetre az általunk használt világbanki adatbázis („Doing Business”) foglalkoztatást védő jogi szabályozásának (EPL) indexei szerint a belga munkapiac roppant rugalmas, amit a foglalkoztatási adatok egyáltalán nem igazolnak vissza.

Hollandia a mi elemzésünk szerint „önálló eset”, és egyértelműen elkülönül a kontinentális országoktól, sokkal inkább a skandinávokhoz áll közel. Ez az eredmény egybeesik azzal a szakirodalomban gyakori megközelítéssel, amely a holland megoldást *polder*¹² *modellnek* nevezi, aminek a lényege a szociális partnerek közötti megegyezés az állam részvételével. Nagy szerepe volt abban, hogy az 1980-as évektől a ’70-es évek válsága után a holland gazdaság dinamikus fejlődésnek indult. A korporatizmusnak ez a fajtája már korlátozottabb és esetlegesebb, mint azt megelőzően volt (De Beus 2004, Hemerijck–Sleegers 2007, Wolinetz 2001).

A bizottsági jelentésben a déli országok leírásában többször szerepel a változó, instabil kategória (6. táblázat), tehát elég heterogén országsoportról van szó. Nem meglepő, hogy nálunk a mediterrán országok szétszóródnak a régi kontinentális és az új, poszt-szocialista országok klasztere között. *Franciaország* viszont a mi elemzésünkben – hasonlóan *Sapir* (2006) és *Amable* (2003) eredményeihez – kontinentális, illetve a bizottsági terminológiában a középnyugati országok közé tartozik. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az állam szerepéről, a versenypolitikáról vallott felfogásban, lényeges különbség van pl. Németországhoz képest (Aiginger és szerzőtársai 2007). Feltehetően az egységes belső piacnak köszönhetően, a termékpiacon klaszterben nem tudtuk mérni ezeket a különbségeket.

Érdekes, hogy *Magyarország* úgy jelenik meg határesetként a bizottsági jelentésben, hogy a mediterrán országokhoz áll közel. Ezzel szemben *Berrou és Carrincazeaux* (2005) és *Cazes–Nesporova* (2007) a magyar foglalkoztatási rendszert tartja az egyik legliberálisabbnak a poszt-szocialista országok közül.

¹² A polder gátakkal a tengertől mesterségesen elhódított terület, amelyen ha nincs együttműködés a gátak karbantartásában, egy gátszakasz elhanyagolása is az egész terület elöntésével járhat. Erre a történelmi tapasztalatra vezetnek vissza a holland konszenzusos döntéshozatali modellt.

A posztszocialista országok csoportját kérdőjelekkel tárgyalja a bizottsági jelentés, mert még nem tekinti eldönthetőnek, melyek lesznek a tartós jellemzők. Ezért érdemes áttekintnünk, milyen álláspont alakítható ki a szakirodalom alapján. A posztszocialista új tagállamok munkapiacának legszembetűnőbb vonása, amit mindenki elsőként említ, a foglalkoztatás, az aktivitás alacsony szintje. Eleinte ezt az átmenet velejárójának tartották, de azokban az országokban, ahol később dinamikus gazdasági növekedés következett be, ott is viszonylag alacsony maradt. Sőt 1999-től a régi tagállamokban a foglalkoztatás nagyobb ütemben nőtt, mint az újakban (Fialová–Schneider 2008). A foglalkoztatásnak, illetve munkanélküliségnek egyes szerkezeti sajátosságait is rendre megemlítik: a munkanélküliség szintje kiugróan magas a fiatalok és az alacsonyan képzettek között, egy-egy országon belül nagyok a különbségek a munkanélküliségben, amit a munkaerő mobilitása sem csökkent. (Cazes–Nesporova 2007, Rashid és szerzőtársai 2005, Schiff és szerzőtársai 2006).

A tartósan alacsony szintű foglalkoztatás okait, az intézményrendszerrel való összefüggését illetően már megoszlanak a vélemények. *Rashid és szerzőtársai* (2005) a probléma gyökerét abban látják, hogy a közép- és kelet-európai országokban a felzárkózás termelékenység-növekedéssel kezdődött, ami bérnövekedéssel és nem munkahelyteremtéssel járt együtt. *Feldmann* (2004) a munkaerőpiacok rugalmatlanságát kárhóztatja, *Fialová és Schneider* (2008) a régi tagállamokhoz képest az új tagállamok nagyobb rugalmasságát mutatja ki a foglalkoztatás védelmének jogi szabályozásában (EPL)¹³. *Schiff és szerzőtársai* (2006) azt állapítják meg, hogy a közép- és kelet-európai országokban az EPL rugalmassága az ipari országok középmezőnyében van. Szerintük a kisebb EPL érték kisebb árnyékgazdasággal korrelál, ezért az IMF kutatói a munkapiac további liberalizálását javasolják. *Cazes és Nesporova* (2007) viszont azt mutatják ki, hogy az OECD országokkal ellentétben a közép- és kelet-európai országokban a szigorúbb EPL növeli a foglalkoztatást. Ezt azzal magyarázzák, hogy a szigorúbb jogi szabályozás fehériti a gazdaságot, ami a formális foglalkoztatás növekedésében jelentkezik. Abban az IMF és az ILO kutatói egyetértenek, hogy a munkát terhelő adók csökkentése és az aktív foglalkoztatáspolitikai szignifikáns hatással lehet a foglalkoztatás növelésére.

Az új, *posztszocialista tagállamok munkaiügyi kapcsolatainak* leírásában egyértelmű helyzetet tapasztalunk, ami ekként jelenik meg a szakirodalomban is. A rendszerváltozás után a szocialista nagyvállalatok megszűnésével, a privatizációval a szakszervezeti szervezethez nagymértékben visszaesett, a megmaradt és az új szakszervezetek hallgatólagosan támogatták

¹³ *Feldmann* (2004) három országot, Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot, *Fialová és Schneider* (2008) a négy visegrádi országot tanulmányozta.

az elkerülhetetlennek tartott fájdalmas reformokat. A munkaadói szervezetek pedig nem is léteztek, újonnan kellett létrehozni azokat. A kollektív alkuk decentralizáltak, a szakszervezetek akkor is tartózkodnak az akcióktól, ha a kollektív szerződések végrehajtásában problémák vannak. *Dimitrova és Petkov* (2005) úgy látja, hogy az új tagállamokban az értékek, az alapelvek, a standardok a munkaügyi kapcsolatok területén kifejezetten eltérnek az európai szociális modelltől, ami távlatilag is alááshatja a bővítés európai szociális irányultságát. A munkaügyi kapcsolatokról szóló 2008-as bizottsági jelentés finomabb megfogalmazásban, de szintén kiemeli, hogy a keleti bővítés erősen megnövelte a különbségeket, azonban inkább a közös uniós szabályozásból fakadó konvergenciára teszi a hangsúlyt¹⁴. Mindenesetre az a helyzet, hogy erős szakszervezetek nem álltak a piaci dereguláció útjába, nem segítette elő munkahelyek teremtését, amint az elméleti összefüggések alapján várható lett volna.

Sissenich (2007) Lengyelország és Magyarország példáján vizsgálta, hogy hogyan tudták átültetni az uniós szociálpolitikai szabályozást, és ebben milyen szerepet játszottak a nem állami szereplők. Kutatásából kiderül, hogy nemcsak ebben a két országban, hanem a többi posztoszocialista országban is a munkaadói és munkavállalói szervezetek egyaránt érdektelenek voltak vagy mérsékelten voltak érdekeltek az adaptáció folyamatában. Az EU szociális dialógusát nem használták fel arra, hogy legalább a preferenciáikat érvényesítsék, ha a csatlakozás nem is foglalkoztatta őket különösebben. A szerző abban látja a magyarázatot, hogy nemcsak a szakszervezetek, hanem általában a civil szervezetek tagsága jóval kisebb a posztoszocialista, mint a régi tagállamokban, tehát a közvetítő szervezetek gyöngék, a tiltakozó akciók ritkák.

A munkaügyi kapcsolatok egyedül *Szlovéniában* alakultak az európai szociális modell mintájára. A szakszervezetek annak ellenére fontos szerephez jutottak, hogy a szakszervezeti szervezettség itt is visszaesett. A bizottsági jelentésben (6. táblázat) és a mi elemzésünkben is Szlovénia a régi kontinentális tagállamok közé tartozik, egyetlenként a posztoszocialista országok közül. Ezt a „külön utat” két tényező tette lehetővé: egyrészt nem hozott magával külföldi eladósodást a rendszerváltozáskor; másrészt a jugoszláv munkásönigazgatás rendszeréből adódóan a munkavállalók sokkal jobb helyzetből, sokkal több érdekérvényesítési tapasztalattal indultak, mint a többi posztoszocialista országban (*Stanojevic* 2005).

¹⁴ A konvergencia korlátaira mutat rá könyvében *O'Hagan* (2002). A félperifériás helyzetűnek nevezett Írország és (az akkor még tagjelölt) Magyarország az 1990-es évek sikereit a versenyképesség „alacsony útján” érte el (viszonylag jól képzett munkaerő, alacsony bérekkel, és FDI függő munkapiac), míg az európai szociális modell a centrum országainak csúcsmínőségű termékek előállítására alapozott „magas útjára” épül. Ezért nem meglepő, hogy a rugalmas bevezetés lehetőségeit kihasználva az európai uniós jogszabályok sem Írországban, sem Magyarországon nem hoznak áttörést a munkaügyi kapcsolatokban.

A munkapiacok vizsgálata összességében azt mutatja, hogy *a magas szintű foglalkoztatás egymástól lényegesen különböző intézményrendszer mellett is megvalósulhat*¹⁵. Ennek a jelentőségével az európai kapitalizmus modellek szempontjából a szociális védelem, a jóléti állam tárgyalása kapcsán foglalkozunk.

6. Szociális védelem és jóléti állam

6.1. A jóléti állam fenntarthatósága

Az előbbieken tárgyalt alrendszereknél sem volt egyszerű tömören összefoglalni, hogy a makroökonómia milyen elméleti hátteret, empirikus eredményeket ad összehasonlító gazdaságtani vizsgálatainkhoz. A jóléti állam, a szociális védelem kérdésköre minden eddiginél nehezebb feladat elé állít bennünket.

Hall és Soskice (2001) olyannyira a termelés rendszerét, a vállalatot helyezi középpontba, hogy a liberális és koordinált piacgazdaság ideáltípusaiban a jóléti állam semmilyen módon nem szerepel. Azonban a kritikákat figyelembe véve, *Soskice* (2007) már úgy fejleszti tovább azokat, hogy a termelési rendszereket kiegészíti a jóléti állammal és a politikai rendszerrel. *Amable* (2003) a szociális védelmet önálló alrendszerként szerepelteti. Az európai szociális modell mibenlétéről szóló viták tárgyalásába itt nem mehetünk bele, az azonban vitathatatlan, hogy az európai országok berendezkedésének legegységesebb megkülönböztető jegye más fejlett kapitalista gazdaságokhoz képest a jóléti állam erőteljes kiépítése, tehát önálló alrendszerként való elemzése megkerülhetetlen.

Már a munkapiacoknál is szembeötlő volt, hogy a közgazdasági összefüggések vizsgálata óhatatlanul érzékeny társadalompolitikai kérdéseket érint. A jóléti állam pedig legalább annyira a szociológus, politológus terrénuma, mint a közgazdászé. Meg sem kísérelhetjük, hogy a jóléti állammal különböző tudományterületeken folytatott vitákról képet adjunk, hiszen ez önálló könyvet igényelne¹⁶. Miként a többi alrendszerénél, most is csak azokról a kutatásokról készítünk mérleget, amelyek az Európai Unió belüli kapitalizmus típusok feltérképezéséhez közelebb visznek bennünket. A kapitalizmus modelljeivel foglalkozó szakirodalom egy része szociális védelemről, másik része jóléti állammal beszél, ezek a fogalmak nem válnak el élesen egymástól. Például *Amable* (2003) szociális védelemről ír, de a saját modelljeit *Esping-*

¹⁵ *Reveaud* (2007) azért kritizálja az Európai Foglalkoztatási Stratégiát, mert abban csak a rugalmasabb munkahelyek mellett érvelnek, bírálják a magas svéd és dán adókat, munkanélküli járadékot, holott ezek az országok is olyan jó foglalkoztatási teljesítményt nyújtanak, mint az Egyesült Királyság és Írország.

¹⁶ *Tomka* (2008) napjainkig szóló történeti áttekintést ad a jóléti állammal Európában és Magyarországon.

Andersenével (1990) veti össze, aki viszont jóléti állam rezsimeket (welfare-state regimes) határozott meg. Azt figyelhetjük meg, hogy akik a szociológia, szociálpolitika, politológiai, politikai gazdaságtani oldaláról közelítenek, inkább az átfogóbb fogalmat, a jóléti államot használják; akik makroökonómiai vagy összehasonlító gazdaságtani modellezéshez statisztikai vizsgálatokat folytatnak, a szociális védelmet. Makroökonómiai elemzéshez a szociális védelmet könnyen meg lehet ragadni a szociális kiadásokkal, ráadásul az OECD-nek van egy jól felépített, definiált adatbázisa.

A jóléti állam létrejöttére a leggyakoribb, az 1960-as, 1970-es években elterjedt magyarázat a funkcionalista szociológiából származik, nevezetesen, hogy az iparosítással járó társadalmi problémákra és lehetőségekre adott válasz. A konfliktuselméleti irányzat politikai tényezőkre, társadalmi mozgalmakra vezeti vissza. Az 1970-es évek gazdasági válsága óta a kritikák erősödtek fel, és az vált a legfeszítőbb kérdéssé, hogy a globalizáció korában, a posztindusztriális és egyúttal elöregedő társadalmakban a jóléti állam fenntartható-e (Jæger-Kvist 2004, Kleinman 2002, Tomka 2008). Az mindenesetre tény, hogy a jóléti rendszer minden kihívás ellenére makacsul fennmaradt, a jóléti kiadások átlagos szintje sem az OECD országokban, sem az Európai Unióban nem csökkent (Arjona és szerzőtársai 2001, Jæger-Kvist 2004, Tomka 2008).

Genschel (2004) sorra veszi a különböző nézeteket a globalizáció és a jóléti állam kapcsolatáról. A globalisták a nemzetköziesedés egyenes és szükségszerű következményének tartják a jóléti állam válságát és egy konvergencia folyamat keretében az összezsugorodását. A szkeptikusok szerint semmi sem támasztja alá, hogy a kölcsönös nemzetközi függések korlátoznák a nemzeti politikai autonómiát, a jóléti államok mérete nem csökkent, a nemzetek közötti különbségek fennmaradtak. Egy harmadik, revizionistának nevezett irányzat pedig egyenesen azt állítja, hogy a globalizáció segíthet megoldani a jóléti állam azon problémáit, amelyek magából a jóléti államból származnak. A nemzetközi piacok fegyelmező ereje megkönnyíti, hogy a kormányok kordában tudják tartani a dinamikus növekedésre hajlamos jóléti kiadásokat. A szerző az elméleti érveléseket és az empirikus kutatásokat figyelembe véve azt állapítja meg, hogy a globalizáció korszakában sincs egyértelmű kimenet a jóléti állam számára, a kormányok számára vannak választási lehetőségek.

Makroökonómiai modellek és empirikus kutatások sokasága elemezte, hogy a gazdasági növekedés milyen kapcsolatban áll a szociális védelemmel és a jövedelmi egyenlőtlenségekkel. *Aronja és szerzőtársai* (2001) saját modelljük kiépítése mellett feldolgozták az addig elért eredményeket. A közgazdasági elméletek leggyakoribb érve az egyenlőséggel szemben, hogy kevesebb a megtakarítások mennyisége egy egalitáriusabb társadalomban, ami lassítja a nö-

vekedést. Minél nagyobb a foglalkoztatási csoportok közötti jövedelemkülönbség, annál több ember törekszik azokra a képzettségekre, amelyek magas termelékenységű állást és ezzel magas bért biztosítanak. Mások viszont azt hozzák fel az egyenlőtlenségek ellen, hogy a szegényebb háztartások még hitelből sem tudnak befektetni, főleg az emberi tőkébe, ami hátrányos a növekedés szempontjából. A nagy egyenlőtlenségek mellett a szavazó népesség körében túl sok lehet a szükséges, versenyt erősítő gazdasági reformok ellenérdekeltje. Az sem tesz jót a gazdasági növekedésnek, hogy valószínű a társadalmi, politikai nyugtalanság, feszültség. A szociális védelem azonban azzal árthat a növekedésnek, hogy eltántoríthat mind a megtakarítástól, mind a munkavállalástól. Ha politikai érdekérvényesítéssel jobban lehet anyagi javakhoz jutni, mint gazdasági tevékenységgel, akkor ez a vállalkozói, innovációs kapacitás hanyatlásához vezethet. Az erős szociális védelem előnye az erősebb társadalmi kohézió, amiben könnyebb a nehéz politikai, gazdasági döntéseket meghozni (pl. strukturális kiigazításról); nem esnek ki társadalmi csoportok a többségi társadalomból, így a munkapiaci részvétel lehetőségéből sem, ami növeli a gazdasági potenciált; a szegényebb rétegek gyermekeinek is van lehetősége hosszú távú társadalmi, intellektuális fejlődésre.

Aronja és szerzőtársai (2001) a megelőző másfél évtizedből 24 olyan tanulmányt gyűjtöttek össze, amelyek a növekedés, a társadalmi egyenlőtlenségek és a szociális védelem kapcsolatát vizsgálták. Ezek alapján nem lehet eldönteni, hogy a fenti elméletek közül melyiket igazolja a valóság, létezik-e cserekapcsolat (trade-off) a növekedés és a szociális védelem, egyenlőség között, avagy az utóbbiak elősegítik az előbbit, mert a tanulmányok eredményei ellentmondóak. A saját, OECD adatbázisra épülő kutatásuk szerint nincs megbízható bizonyíték a növekedés és a végső (adók és transzferek utáni) jövedelemelosztás közötti kapcsolatra. Azt viszont igazolva látták, hogy a több szociális kiadás alacsonyabb gazdasági növekedéssel jár együtt, azonban az aktív, munkavállalást segítő kiadások elősegítik a növekedést. Ezek az eredmények hasonló következtetést sugallnak, mint Genschel (2004), *különböző intézményi megoldások is lehetnek gazdaságilag sikeresek*¹⁷.

¹⁷ A történelmi tapasztalat azt is mutatja, hogy a jóléti kiadások szintje és az intézményi berendezkedés között nincs szükségszerű kapcsolat. Egyrészt piaci megoldások is lehetnek relatíve nagyon költségesek, az USA 2007-ben a GDP 16 %-át költötte egészségügyre, ezzel szemben pl. Finnország 8,2 %-át. Másrészt pl. Svédországban attól függetlenül az univerzális egészségügyi és nyugdíjellátás érvényesült, hogy szociális kiadásokra a GDP 11,3 %-át (1950) vagy 40,1 %-át (1990) költötték. A szociális intézményrendszerük filozófiáját akkor sem adták fel, amikor az állami kiadások GDP-hez viszonyított 70 %-os szintjét (1994) lefaragták 54,4 %-ra (2001). Tehát a szociális kiadások hozzáigazítása a gazdaság aktuális teherviselő képességéhez nem határozza meg az ehhez rendelhető intézményrendszert. (Az adatok forrása: OECDStat adatbázisa, Györffy 2006, Tomka 2008)

6.2. A szociális védelem a tagállamokban

A szociális védelem vizsgálatánál nemcsak a kiadások GDP-hez viszonyított nagyságára voltunk kíváncsiak, hanem a belső szerkezetére is. A legfontosabb tételek, amelyek az egyes szociális ellátó rendszerek sajátosságát is megadják, az öregségi ellátás, illetve a gyerek- és családtámogatások aránya. A finanszírozás forrása – állam, munkaadók, támogatottak – szintén lényeges intézményi vonásokra utal. Figyelembe vettük a szegénységi kockázatot a jóléti transzferek előtt és után, a jövedelmi egyenlőtlenségeket, valamint a finanszírozás forrását.

A szociális védelem klaszterelemzése összetett képet mutat. A várakozásainknak megfelelően *Dánia, Svédország, Finnország és Luxemburg az élenjáró* a szociális védelem biztosításában. A ráfordítás hatékony, mert a jövedelmi egyenlőtlenségek a legalacsonyabbak, s ebben a csoportban annak ellenére a legalacsonyabb a szegénységi kockázat a jóléti elosztás után, hogy előtte viszont átlag feletti. A szolgáltatások finanszírozásában a kormányzat részese a legnagyobb. Figyelemre méltó, hogy egyfelől a nyugdíjak GDP-hez viszonyított aránya kissé a 25 állam átlaga feletti, másfelől a jóléti kiadásokon belül magas a család- és gyermektámogatások, valamint a fogyatékkal élők támogatásának aránya.

A következő klaszter igen népes. *Luxemburgon kívül az összes kontinentális országot* magában foglalja, *a mediterrán országokat, az Egyesült Királyságot, valamint Lengyelországot, Magyarországot¹⁸ és Szlovéniát*. A szociális védelem, illetve az egészségügyi kiadások mértéke nagyon közel áll az előbbi klaszterhez, tehát magasnak mondható. A jövedelmi egyenlőtlenségek viszont közepesek, a szegénységi kockázat a transzferek előtt és után egyaránt szintén közepesek. A nyugdíjak aránya a GDP-hez viszonyítva magas. A szociális védelem kiadásain belül a család- és gyermektámogatások aránya alacsony, az időskorúak ellátásáé magas. A szociális védelem kiadásainak finanszírozási hozzájárulása mind a kormányzat, mind a munkaadók, mind a támogatott személyek részéről közel van az összes vizsgált ország átlagához, a kormányzaté és a munkaadóké hasonló arányt képvisel.

A régi tagállamok közül *egyedül Írországbán* alacsonyak a szociális és az egészségügyi kiadások. A jövedelem-eloszlás egyenlőtlenségei közepesek, viszont a szegénységi kockázat a jóléti transzferek előtt és után magas. A nyugdíjak aránya a GDP-hez viszonyítva rendkívül alacsony, ami a társadalom fiatalságának is köszönhető. Így az sem meglepő, hogy a szociális kiadásokon belül alacsony az időskorúak szociális kiadásainak és magas a család- és gyer-

¹⁸ A szociális védelem kiadásait tekintve Magyarország és Lengyelország a klaszteren belül a sor végén állnak, de intézményrendszerük egésze ebbe a klaszterbe sorolható. Magyarország inkább abból a szempontból határeset, hogy magasabb a család- és gyermektámogatás aránya (Fazekas–Tokajiné 2007).

meztámogatások aránya. A szociális kiadások finanszírozásában a kormányszatnak kiemelkedően nagy a szerepe.

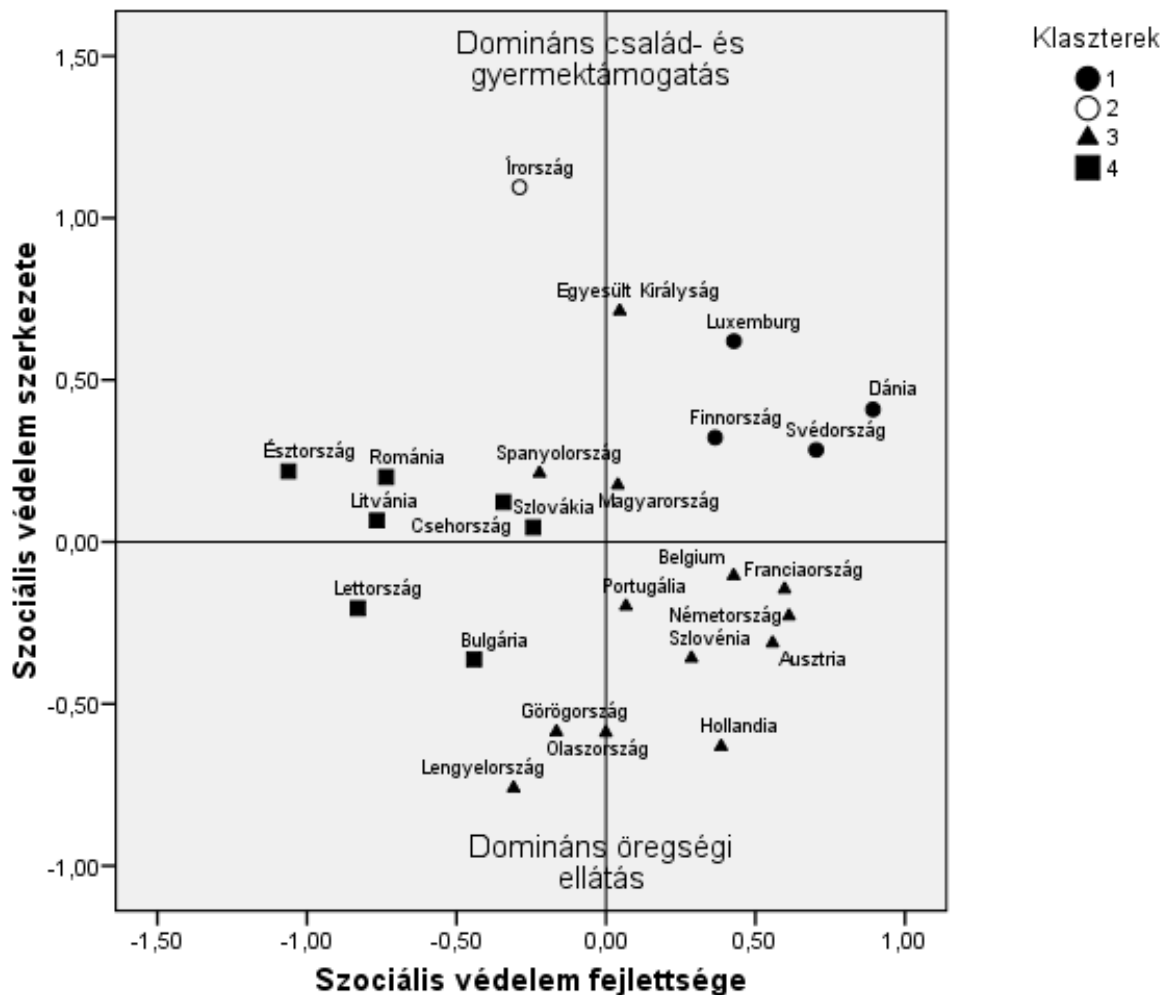
A három balti állam, Csehország, Szlovákia, Románia, Bulgária alkotja azt a csoportot, ahol a legalacsonyabbak a szociális és egészségügyi kiadások. A jövedelem-elosztás egyenlőtlenségei itt a legnagyobbak, miközben a szegénységi kockázat a jóléti transzferek előtt egy kissé az átlag alatti, és a jóléti transzferek után átlag feletti lesz. A nyugdíjak aránya a GDP-hez képest alacsony, de a szociális kiadásokon belül közepes a család- és gyermektámogatás, valamint magas az időskorúak ellátásának aránya. A szociális védelem kiadásaiban kimagasló a munkaadók hozzájárulása, alacsony a kormányzaté, de a támogatott személyeké is.

7. táblázat A szociális védelem klaszterei

Klaszterek	Jellemzők	Országok
1.	Magas szintű jóléti kiadások Alacsony szintű jövedelmi egyenlőtlenség A jóléti kiadásokon belül magas a családi és gyerekek, valamint a fogyatékkal élők támogatásának aránya A szociális védelmi kiadások finanszírozásában magas a kormányzati hozzájárulása aránya	Dánia, Finnország, Luxemburg, Svédország
2.	Alacsony szintű jóléti kiadások Magas szintű szegénységi kockázat közepes jövedelmi egyenlőtlenség mellett A jóléti kiadásokon belül magas a családi és gyerektámogatások, alacsony a nyugdíjkiadások aránya A szociális védelmi kiadások finanszírozásában magas a kormányzati hozzájárulása aránya	Írország
3.	Magas szintű jóléti kiadások Közepes szintű jövedelmi egyenlőtlenség A jóléti kiadásokon belül alacsony a családi és gyerektámogatások aránya A GDP-hez képest magas a nyugdíj kiadások aránya A szociális védelmi kiadások finanszírozásában mind a kormányzat, mind a munkaadók, mind a támogatottak hozzájárulásának aránya közepes	Ausztria, Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Szlovénia
4.	Alacsony szintű jóléti kiadások Magas szintű jövedelmi egyenlőtlenség A jóléti kiadásokon belül közepes a családi és gyerektámogatások aránya A GDP-hez képest alacsony a nyugdíjkiadások aránya A szociális védelmi kiadások finanszírozásában a munkáltatók hozzájárulása magas, a kormányzaté és a támogatottaké alacsony	Bulgária, Csehország, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Szlovákia

Az MDS ábrán a vízszintes tengelyen mutatkozik meg a szociális védelem fejlettsége. A függőleges tengelyen mérhető, hogy az öregségi, illetve nyugdíjellátások avagy a gyerek- és családtámogatások dominálják a szociális ellátó rendszert.

6. ábra A szociális védelem kétdimenziós ábrázolása MDS alapján

A szociális védelem, jóléti állam témakörénél a VoC irodalom összefonódik a szociológusok, szociálpolitikusok munkásságával. *Titmuss* úttörő szociálpolitikai művei után *Esping-Andersen The Three World of Welfare Capitalism* (1990) című könyve mérföldkőnek bizonyult. A liberális, konzervatív-korporatista, szociáldemokrata típusok megalkotásával szerzők hosszú sorát ösztönözte arra, hogy a modelleket finomítsák avagy cáfolják, a modellek körét bővítsék. A leggyakoribb módosítás az volt, hogy a latin vagy mediterrán országokat külön csoportba sorolták (Kleinman 2002). Manapság a négyes felosztás elfogadottá vált, a viták inkább arról folynak, hogy a szociális politika mennyire egységesíthető európai szinten, illetve melyik modell fenntartható.

A szociális védelem témakörénél nemcsak interdiszciplináris összefonódásokat találunk, hanem tartalmat is, hiszen szorosban kapcsolódik a munkapiachoz. Mi külön vizsgáltuk a munkapiaci eszközöket, ezek kiadásai közül az Eurostat statisztikai rendszerét követve csak a közvetlen juttatásokat soroltuk a szociális védelem kiadásai közé¹⁹. *Aronja és szerzőtársai* (2001) tanulmányában - az OECD adatgyűjtésének megfelelően - már az aktív munkapiaci eszközök kiadásai is szerepelnek ezek között. *Sapir* (2006) szociális modellalkotásában két dimenzió mentén alakítja ki szociális modelljeit, az egyik a jóléti újraelosztás, a másik a munkapiaci politika. Az összefonódás elkerülhetetlen, hiszen az állam munkapiaci politikája, szabályozása egyfelől meghatározza a munkapiacnak, mint egy részpiacnak a működési kereteit, másfelől a szociális védelem fontos eleme.

A klaszterelemzésünkéből kibontakozó kép hozzávetőleg megfelelnek annak, amit *Esping-Andersen* nyomán a szakirodalomban találunk a jóléti rendszerekről. A kontinentális országok közül nálunk nem válnak ki a mediterrán országok, de a jóléti rendszerek tekintetében az uniós Bizottság munkaügyi kapcsolatokról szóló jelentésében sem (6. táblázat). Azok a tanulmányok, amelyek az önálló jóléti rendszer mellett érvelnek, olyan sajátosságokra hivatkoznak, mint a család fontossága a szociális védelemben, a jóléti intézmények működésének rossz hatékonysága, klientista, partikuláris jellege, a pártpolitikai befolyás erőssége (Kleinman 2002). Ezeket a jellemzőket az általunk használt indikátorok természetesen nem tudják kifejezni. A mediterrán országok az utóbbi évtizedben reformok sorozatával próbálták javítani a jóléti rendszerük hatékonyságán, fenntarthatóságán (Guillén 2007, Sacchi 2007, Sakellariopoulos 2007).

Az északi országok klasztere a mi elemzésünkben is egyértelműen elválik a kontinentális országokétól. A kiadások szintje valamivel magasabb, mint a kontinentális országok átlaga, de az 1990-es évek reformjainak köszönhetően a mennyiségi különbség már nem kiugróan nagy. Annál jobban kiütkeznek a szerkezeti eltérések. A kontinentális országokban nagy az öregségi ellátások aránya, ami megfelel a hagyományos, státuszorientált jellegnek, tehát annak, hogy az életciklus egyes szakaszaiban a társadalmi státuszt fenn lehessen tartani. Ezzel szemben a skandináv országokban a család- és gyermektámogatás jelentős, amely az univerzális jelleg folytán a családok életciklusának jövedelmét akarja kisimítani egy egalitárius ethosz szellemében. Ennek egyik jótékony hatása, hogy a gyermekszegénység csekély. A nyugdíj és az egészségügyi kiadások alacsonyabbak, mint az EU-15 átlaga (Kiander 2004). A jóléti intézmények hatékony működésére és a gazdaságban erős versenyre következtethetünk

¹⁹ Az OECD és az EU adatbázisának a munkapiaci politikai költségének elszámolásában meglévő különbségét részletesebben tárgyalja *Fazekas-Tokajiné* (2007) tanulmánya.

abból, hogy a piaci jövedelemelosztás után nagy a szegénységi kockázat, a jóléti transferek után viszont a legalacsonyabb lesz a négy klaszter közül²⁰.

Az Egyesült Királyság és Írország besorolása a jóléti rendszerekbe általában bizonytalanságokat okoz a szakirodalomban. Az angolszász országokat *Esping-Andersen* (1990) liberális, reziduális jóléti rezsimnek nevezte el, de ennek az ideáltípusa az USA. Az ő könyvéből is az derül ki, hogy az *Egyesült Királyság* nem egészen illik ebbe a modellbe, hiszen az egészségügy adóból finanszírozott univerzális ellátás, éppúgy, mint az oktatás. Az önkormányzatok nagy szociális bérlakás állománnyal rendelkeznek. A Thatcher-korszak idején sem alakult át „igazi” liberális jóléti rendszerré, a retorikában radikálisabb változások voltak, mint a valóságban (Kleinman 2002). A kiadások szerkezetében az eltérés a kontinentális országokhoz képest nem annyira a gyerek- és családtámogatásokban van, hanem a kiugróan magas lakhatási támogatásokban. A szegénységi kockázat és a jövedelmi egyenlőtlenség magas. Ezt a felemás helyzetet jól kifejezi az MDS ábrán az Egyesült Királyság meglehetősen különállása a harmadik klaszterben.

Esping-Andersen (1990) *Írország* jóléti rendszerét a korporatista-konzervatív modellbe sorolta a kontinentális országok közé, míg nálunk sokkal inkább mutatja egy angolszász rendszer sajátosságait, mint maga az Egyesült Királyság. *Callan és szerzőtársai* (2008) saját hazájukat szintén az angolszász modellhez sorolják. Felhívják a figyelmet arra, hogy a szociális védelem kiadásai mindazonáltal nem olyan alacsonyak, mint a GDP arányos adat mutatja, mert Írország esetében nagy a szakadék a GDP és GNI között (2004-ben utóbbi csak 85 %-a az előbbinek), és a GNI a realisabb viszonyítási alap. Azonban korrekció után is jóval kisebbek a szociális kiadások, mint a régi tagállamok átlaga.

Az uniós Bizottság munkaügyi kapcsolatok jelentése (European Commission 2008) kérdőjellel szerepelteti, hogy az új, poszt-szocialista országok az angolszász, reziduális modellhez tartoznak-e vagy a szegmentált kontinentálishoz. Klaszterelemzésünk visszaigazolja, hogy ezeket a tagállamokat nem lehet egy jóléti rendszerbe sorolni. Lengyelország, Magyarország és Szlovénia a kontinentális országok közé tartoznak. A többiek inkább egy reziduális rendszer jellemzőivel rendelkeznek, azonban ettől elválasztja a kontinentális társadalombiztosítás hagyománya, a munkáltatói hozzájárulás a finanszírozásban magas.

²⁰ A magyar olvasónak érdekes olvasni, hogy *Kiander* (2004) azzal indokolja a többi uniós tagállamhoz képest olcsóbb egészségügyi ellátást, hogy közintézményekben történik az ellátást, mert a társadalombiztosítás és magánellátás kombinációja drágább.

7. Oktatás

7.1. Az oktatás és a növekedés

Hall és Soskice (2001) a liberális és koordinált piacgazdaság típusaiba az oktatási rendszer egészéből a szakképzés eltérő rendjét építette be, mert ez szükséges a termelés rendszerének vizsgálatához. A liberális rendszerben formális képzésben általános ismereteket és készségeket sajátíthatnak el, a cégek vonakodnak befektetni saját képzésbe, mert a rugalmas munkapiacra könnyen elhelyezkedhetnek az általuk kiképzettek. A koordinált piacgazdaságban – amit Németország példáján írnak le - a vállalatok biztosítják a szakképzést, amit a munkaadói szervezetek felügyelnek, és ami specifikus ismereteket ad.

Amable (2003) megemlíti, hogy az oktatási rendszerek rendkívül ország specifikusak, és az átfogó összehasonlító elemzések hiányoznak. A leginkább az angolszász országok és Németország, Hollandia oktatási rendszerét szokták szembeállítani, az előbbiekre a laza, utóbbiakra a szigorú standardizálás és differenciálás jellemző. Amable elemzésében a változók széles körét használta fel, viszont a szakképzésről nem talált megbízható, átfogó adatokat²¹.

Az oktatás a neoklasszikus növekedélmélet szerint a gazdasági környezet egyik meghatározó eleme, mert az oktatás fejleszti az emberi tőkét, ami növeli a munka termelékenységét, és ezért a növekedés révén az egyensúly magasabb kibocsátási szintre tolódik. Az endogén növekedélmélet az oktatás innovációs kapacitást növelő erejét állítja előtérbe, de a tudás terjedésében és terjesztésében is fontos szerepe van. Makroökonómiai vizsgálatok sora próbálja empirikusan is igazolni, ami az elmélet alapján várható, *Akram és Pada* (2009) 7 országtanulmányt és 14 több országra vonatkozó ilyen kutatást dolgozott fel. Az időtávok, a vizsgált országok köre, az oktatás szegmensei, a felhasznált statisztikai módszerek különböztek, az eredmények ereje, szignifikáns voltak mértéke is, de egyértelműen megerősítették, hogy az oktatásnak szignifikáns pozitív hatása van a gazdasági növekedésre.

Hanushek–Wößmann (2007) arra mutatnak rá, hogy a vizsgálatok az oktatást általában mennyiségi kritériumokkal ragadják meg (a beiskolázás mértékét, az iskoláztatás éveinek hosszát stb.), holott az oktatás minősége ugyancsak fontosak lehetnek a gazdasági növekedés szempontjából. Az oktatás minőségének értékeléséhez a nemzetközi tesztek eredményeit használták fel, a vizsgált országok között fejlődő és fejlett országok egyaránt voltak. Elemzésük nemcsak az oktatás minőségének a gazdasági növekedésre gyakorolt szignifikánsan pozitív hatását bizonyítja, hanem azt is, hogy ennek mértéke a zárt gazdaságokban viszonylag

csökkent, míg a nyitott gazdaságokban lényegesen nagyobb. Az oktatás pozitív gazdasági hatását az is növeli, ha produktív intézményi környezetben (piacok, jogrendszer stb.) működhet. Kimutatják, hogy az oktatási rendszer javítása nemcsak anyagi kérdés, a nagyobb ráfordítás csak összehangolt intézkedés együttessel hoz eredményt. A reformok kulcsa a minőségi tanári kar biztosítása.

7.2. Az oktatás a tagállamokban

Az oktatás különböző szintjeiben való részvétel, azaz az oktatási rendszer kiterjedtsége, valamint a finanszírozás nagysága sokat elárul az oktatás helyéről, szerepéről a gazdaságban. Ugyanakkor a rendelkezésre álló statisztikai adatokkal az oktatási rendszernek csak néhány jellemzőjét tudjuk leírni, az egyes oktatási rendszerek belső felépítését, minőségi jegyeit nem. Az egyes végzettségi szintekhez tartozó munkanélküliségi, illetve foglalkoztatási adatokkal próbáltuk azt megragadni, hogy az oktatási rendszer mennyire alkalmazkodik a munkapiac-hoz. A foglalkoztatást, munkanélküliséget természetesen sok más tényező is befolyásolja, a munkapiaci adatokból csak korlátozott érvényű következtetéseket lehet levonni az oktatási rendszerre nézve.

A klaszterelemzésből két igazán karakteres csoport emelkedik ki, az első és a második. Ezzel szemben a harmadik és negyedik csoport közötti határvonal meglehetősen elmosódó, de összevonásuk már túlságosan heterogén formációhoz vezetett volna.

Az *első klaszterre* az jellemző, hogy a magas beiskolázás mellett a munkapiacra a különböző végzettségű társadalmi csoportokat magas szinten tudják foglalkoztatni. *Ausztria, Dánia, az Egyesült Királyság, Finnország, Hollandia, Svédország, Szlovénia* tartoznak ide. Az alacsony, azaz a legfeljebb alsó középfokú végzettségűek és a korai iskolaelhagyók aránya az összes tagállam átlaga alatti, de nem a legalacsonyabb. A felnőttképzésben kiemelkedően sokan vesznek részt, különösen Dániában, az Egyesült Királyságban, Finnországban, Svédországban. Mind a felső középfokú végzettségűek aránya, mind azon belül a szakképzésben résztvevők aránya átlag feletti. A felsőoktatásba beiskolázottak, valamint a felsőfokú műszaki és természettudományos végzettségűek aránya az összes klaszterhez képest itt a legmagasabb. Ebben a klaszterben fordítanak legtöbbet oktatásra, akár az egy diákra jutó kiadásokat viszonyítjuk az egy főre jutó GDP-hez képest, akár az oktatási kiadásokat a GDP-hez képest, a klaszteren belül az északi országok a legtöbbet, Hollandia a legkevesebbet. A kiadások össze-

²¹ *Gangl* (2000) a fiatalok munkába lépésénél látja előnyösnek a szakma specifikus képzést is nyújtó duális oktatási rendszereket, amilyenek Ausztriában, Dániában, Hollandiában, Németországban működnek.

tételében vannak érdemleges különbségek az egyes országok között, az északi országokban az állam a fő finanszírozó, az Egyesült Királyságban a kissé átlag feletti állami finanszírozást nagymértékű magánforrások egészítik ki, Szlovéniában mind az állami, mind a magánkiadások átlag feletti.

A munkanélküliség és a foglalkoztatás mutatói egy kivétellel minden végzettségi szinten ebben a klaszterben a legkedvezőbbek. Az alacsony végzettségűek foglalkoztatottsága is jóval az összes tagállam átlaga felett van, de ezt a szintet a második, mediterrán klaszter adata még meghaladja.

A második klaszter három mediterrán országból áll, *Olaszországból, Spanyolországból és Portugáliából.* Az oktatási rendszer paradox képet mutat, a kissé átlag feletti felsőoktatási beiskolázás az alacsony végzettségűek kiugróan magas arányával párosul. Különösen Portugália adatai extrémek az egész Európai Unióhoz képest, az alacsony végzettségűek aránya a 25-64 év közötti népességben 70 % feletti. A legalább felső középfokú végzettséggel rendelkezők, valamint ezen belül a szakképzésben résztvevők aránya szintén a legkisebb. Felnőttképzésben kevesen vesznek részt az első klaszterhez képest, de a harmadik és negyedik klaszterben még ennél is kevesebben.

Az oktatási kiadások átlag alattiak, kivéve az egy főre jutó GDP-ben kifejezett, egy nappali tagozatos diákra mint egyenértékesre vetített kiadásokat, ahol meghaladják az átlagot. Az oktatásra fordított összegek azonban csak az első klasztertől mutatnak lényeges elmaradást, a másik két klasztertől nem.

A foglalkoztatásban az alacsony végzettségűeknél tudnak kedvező adatot felmutatni, ahogy az imént már jeleztük, a legkedvezőbbet. A magasabb végzettségűeknél viszont a legrosszabbak a foglalkoztatási rátáik.

A harmadik klaszterbe tartozik *Belgium, a három balti állam, Franciaország, Görögország, Írország, Luxemburg, Magyarország és Románia.* Az alacsony végzettségűek és korai iskolaelhagyók, valamint a magasabb végzettségűek aránya egyaránt átlag közeli. A szakképzésben viszont az uniós átlagnál kevesebben vesznek részt, a felnőttképzésben úgyszintén. Az oktatási kiadások minden vizsgált mutató szerint átlag alattiak, kivéve Belgiumot, Franciaországot és Magyarországot. Utóbbi országokban meghaladják az átlagot. Luxemburg ezen a területen is speciális eset, mert a fiatalok közül sokan külföldön végzik a tanulmányaikat, különösen a felsőoktatásiakat.

A foglalkoztatási ráták minden végzettség esetében alulról közelítik az átlagot, a munkanélküliségi ráták átlag közeli, kivéve az alacsony végzettségűeket, ami magasabb. A klaszteren belül Írország dicsekedhet a többiekénél jobb foglalkoztatási, illetve munkanélküli-

ségi adatokkal. Figyelemre méltó, hogy a műszaki és természettudományos végzettségüket tekintve a 25 tagállam közül relatíve a legtöbb szakembert mondhatja a magáénak.

8. táblázat Az oktatási rendszer klaszterei

Klaszterek	Jellemzők	Országok
1.	<p>Az alacsony végzettségűek és korai iskolaelhagyók aránya átlag alatti, a felső középfokú végzettségűek és a felsőoktatásba beiskolázottak aránya magas</p> <p>A felnőttképzésben kimagaslóan sokan vesznek részt</p> <p>Az oktatási kiadások aránya a GDP-hez viszonyítva a legmagasabb</p> <p>A foglalkoztatási, illetve munkanélküliségi adatok a legkedvezőbbek, még a legkevésbé iskolázottak foglalkoztatásában is 2. legjobb adatot mutatják</p>	<p>Ausztria, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Hollandia, Svédország, Szlovénia</p>
2.	<p>Az alacsony végzettségűek és a korai iskolaelhagyók aránya kiugróan magas, a legalább középfokúaké alacsony, a felsőoktatási beiskolázás kissé az átlag feletti</p> <p>A felnőttképzésben résztvevők aránya alacsony, de ez a 3., 4. klaszternél kedvezőbb</p> <p>Az oktatási kiadások aránya átlag alatti, kivéve az egy főre jutó GDP-hez viszonyított kiadást</p> <p>Az alacsony végzettségűek foglalkoztatottsága magas, a legalább felső középfokúaké átlag alatti</p> <p>A munkanélküliségi ráta a magasabb végzettségűeknél átlagos, illetve alatti</p>	<p>Olaszország, Portugália, Spanyolország</p>
3.	<p>Az alacsony végzettségűek és korai iskolaelhagyók aránya átlag közeli, magasabb végzettségűeké úgyszintén</p> <p>A felső középfokú végzettségűeken belül a szakmunkástanulók aránya viszont átlag alatti</p> <p>A felsőoktatásban beiskolázottak aránya kissé az átlag alatti, felnőttképzésben kevesen vesznek részt</p> <p>Az oktatási kiadások minden vizsgált mutató szerint átlag alattiak</p> <p>A foglalkoztatási ráták minden végzettség esetében átlag alattiak, a munkanélküliségi ráták átlag közeli, kivéve az alacsony végzettségűeké, ami magasabb</p>	<p>Belgium, Észtország, Franciaország, Görögország, Írország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Magyarország, Románia</p>
4.	<p>Az alacsony végzettségűek aránya a legkisebb, a korai iskolaelhagyóké is alacsony</p> <p>A legalább felső középfokú végzettségűek aránya és a szakmunkásképzésben tanulóké a legnagyobb</p> <p>A felsőoktatásba beiskolázottak aránya átlag alatti</p> <p>A felnőttképzésben résztvevők és a műszaki, illetve természettudományos képzettségűek aránya a legalacsonyabb</p> <p>Az oktatási közkiadások a GDP-hez képest a legalacsonyabbak, a magánkiadások a legmagasabbak</p> <p>A felsőoktatásban az egy főre jutó GDP-hez viszonyított kiadások átlag feletti</p> <p>Az alacsony végzettségűek foglalkoztatási és munkanélküliségi rátái a legkedvezőtlenebbek</p> <p>A magasabb végzettségűek foglalkoztatási és munkanélküliség rátái átlag alattiak</p>	<p>Bulgária, Csehország, Lengyelország, Németország, Szlovákia</p>

A negyedik csoportot Bulgária, Csehország, Lengyelország, Németország, valamint Szlovákia alkotják. Az alacsony végzettségűek aránya itt a legkisebb, a korai iskolaelhagyóké

is alacsony. A legalább felső középfokú végzettségűek aránya és a szakmunkásképzésben tanulóké a legnagyobb. A felsőoktatásba beiskolázottak aránya átlag alatti. A felnőttképzésben résztvevők és a műszaki, illetve természettudományos képzettségűek aránya a négy klaszter közül a legalacsonyabb. Az oktatási közkiadások a GDP-hez képest a legkisebbek, de a magánkiadások a legnagyobbak. A felsőoktatásban az egy főre jutó GDP-hez viszonyított kiadások átlag feletti. Az alacsony végzettségűek foglalkoztatási és munkanélküliségi rátái a legkedvezőtlenebbek. A magasabb végzettségűek foglalkoztatási és munkanélküliség rátái az átlag közelében vannak.

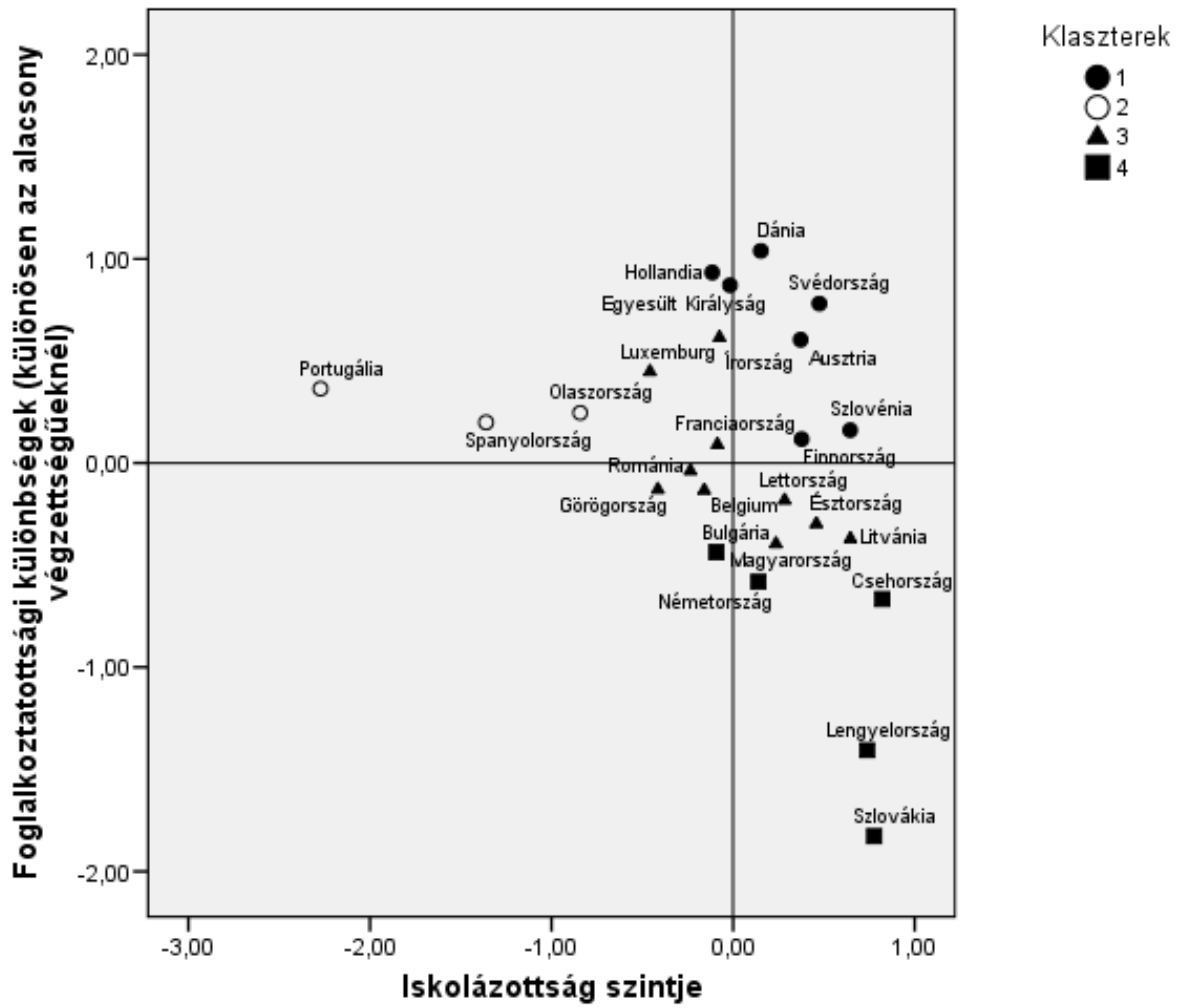
Ezen a klaszteren látjuk legmélyebben a szocialista oktatási rendszer nyomait. A lakosság nyugati országokat meghaladóan nagy részét be tudták vonni az oktatási rendszerbe, s a képzés jól kiszolgálta a szocialista iparosítás céljait. A kapitalista transzformációt követően az új gazdasági struktúrában a magas iskolázottság sem biztosítja a magas foglalkoztatást. Megkockáztathatjuk, hogy Németország a német egyesítésnek tulajdoníthatóan került be ebbe a klaszterbe.

Az MDS ábra vízszintes tengelyén az fejeződik ki, hogy az egyes országokban milyen az iskolázottság szintje. A függőleges tengelyen a foglalkoztatottsági különbségek mutatkoznak meg, kiváltképp az alacsony végzettségűek foglalkoztatásáé.

Az oktatási rendszer klasztereit érdekes összevetni azzal az összesítéssel, amit a *2006-os PISA jelentés* (OECD 2007) ad az uniós tagállamok oktatásának minőségéről (9. táblázat). Az összehasonlítás ugyan korlátozott érvényű, hiszen 15 éves diákok teljesítményéről kapunk képet, ami a későbbiekben változhat. (Ennek illusztrálására tettük be az USA adatait, amelyek ennél a korosztálynál igencsak gyöngék.) Az oktatás teljesítménye az első és a második klaszterben homogén. Az első kiválóan teljesítő országokat, a második gyöngén teljesítő mediterrán országokat foglal magában. A másik két klaszter viszont heterogén, az országok teljesítményében nagy különbség van.

Kevésbé ismert empirikus vizsgálatok cáfolják azt a közkeletű vélekedést, hogy az államszocialista korszak oktatási rendszere magas színvonalú volt. Az európai posztoszocialista országok – közöttük Magyarország – munkavállalóinak a múlt rendszerben szerzett tudása, képzettsége már az 1990-es évek közepén is elmaradt az OECD országok átlagához képest (Commander 2007).

7. ábra Az oktatási rendszer kétdimenziós ábrázolása MDS alapján

9. táblázat A diákok átlagos tanulmányi teljesítménye a 2006-os PISA jelentés alapján

Tagállamok	A diákok átlagos teljesítménye		
	Természettudományi	Olvasási	Matematikai
	pontszám	pontszám	pontszám
Finnország	563	547	548
Észtország	531	501	515
Hollandia	525	507	531
Szlovénia	519	494*	504*
Németország	516	495	504*
Egyesült Királyság	515	495	495
Csehország	513	483	510
Ausztria	511	490	505
Belgium	510	501	520
Írország	508	517	501
Magyarország	504	482	491
Svédország	503	507	502
Lengyelország	498	508	495
Dánia	496	494	513
Franciaország	495	488	496
Lettország	490	479	486
USA	489	-	474
Szlovákia	488	466	492
Spanyolország	488	461	480
Litvánia	488	470	486
Luxemburg	486	479	490
Olaszország	475	469	462
Portugália	474	472	466
Görögország	473	460	459
Bulgária	434	402	413
Románia	418	396	415

Forrás: OECD (2007)

Megjegyzés:

	statisztikailag szignifikánsan az OECD átlag felett
	nincs statisztikailag szignifikáns eltérés az OECD átlagtól
	statisztikailag szignifikánsan az OECD átlag alatt

* Az OECD átlaghoz történő viszonyítás nemcsak az itt feltüntetett pontszámokon alapszik

8. Kapitalizmus modellek a kibővített Európai Unióban

8.1. Együttes klaszterek

Az egyes alrendszerekben kapott klaszterek alapján megpróbáltunk ezeket együttesen vizsgálni úgy, hogy a kialakult klaszterek alapján az összes alrendszer együttes figyelembevételé-

vel milyen klaszterek alakulnak ki. Mivel klaszterbesorolásokból, mint kategóriákból képzünk új klasztereket, ezért „Twostep” klaszteranalízist alkalmaztunk SPSS szoftverben. Ennek az eljárásnak előnye, hogy a klaszterek kialakításakor kategoriális változókat is tud kezelni. Az eljárás eredménye egy, az eljárás szerint gondolt optimális klaszterszám. Ennek eredményeként két klasztert kaptunk eredményül az egyikben a régi, a másikban pedig az új tagállamok szerepelnek Szlovénia kivételével, amely ország átkerült a régi tagállamok klaszterébe.

Mivel a szoftver által javasolt klaszterszám csak egy ajánlás, az Aikake-féle információs kritérium és ennek relatív változása alapján majdnem mindig kettő, ezért az eredményül kapott „optimális” klaszterszámon kívül további eseteket is szokás megvizsgálni. Ennek eredményeképpen kipróbáltunk három, négy, illetve több klaszteres megoldást is. A klasztereket abban a sorrendben tüntettük fel, ahogyan a régi tagállamok klaszteréből az egyre magasabb klaszterszám mellett kiváltak²².

10. táblázat Az EU-25 tagállamainak együttes klaszterei

1. klaszter	Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia
2. klaszter	Ausztria, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Németország, Szlovénia
3. klaszter	Belgium, Dánia, Finnország, Svédország
4. klaszter	Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország
5. klaszter	Írország, Luxemburg

Az együttes klaszterek lényegében egybeesnek a szakirodalom fentebbiekben többszörösen idézett négy kapitalizmus modelljével, amit vizsgálatunk eredménye szerint egy ötödikkel, a közép- és kelet-európai modellel kell kiegészíteni. Az új tagállamokról szerzett ismereteink összegzése előtt azonban a régi tagállamok felosztásának tanulságairól is szólnunk kell.

8.2. Észak csillagai

Elemzésünk azt bizonyította, hogy az Európai Unió egységes belső piaca a termékek vonatkozásában mutatja a legerősebb integráltságot, a régi tagállamok közül csak a mediterrán országok váltak ki. *Karakteres különbségek a nem mediterrán, régi tagállamok között a munkapiacok, a pénzügyi rendszer és a szociális védelem tekintetében vannak.* Ez megerősíti Sapir (2006) korábban idézett megközelítését, amely a munkapiac és a szociális védelem alapján tipizálta a régi tagállamokat. Ezen a három területen jelenik csak meg az angolszász modell, de az Egyesült Királyságban és Írországban is csak két-két esetben. A szociális védelmet figye-

lembe véve Írország „angolszászabbnak” tűnik, mint az Egyesült Királyság²³. Klasztereinkben mindez úgy csapódik le, hogy egyértelmű angolszász klasztert nem tudunk elkülöníteni, Írország Luxemburggal került egy csoportba. A statisztikai vizsgálatot itt korrigálhatjuk, hiszen Luxemburg méreténél fogva kerül rendre sajátos helyzetbe, tehát indokolt lehet a szakirodalom szokásos kontinentális besorolása.

Az angolszász modell ilyen gyengített megjelenése közvetve azt is jelenti, hogy az európai integráció egésze értelmesen szembeállítható az USA-val, mint olyan modell, ami a belső heterogenitása ellenére is megkülönböztethető az USA-étól. Ez egybeesik *Ebbinghaus* (1999) ugyancsak idézett megállapításaival.

Az angolszász modellnél *határozottabban különülnek el az északi és a mediterrán országok*. Az északi (kevésbé pontos elnevezéssel skandináv) országok szokásos csoportjába „kakuktktojásként” bekerült Belgium. Ez egyrészt az angolszász modell irányába elmozdult pénzügyi rendszerének, másrészt a munkapiaci besorolásának köszönhető. Utóbbinál – amint a 4.2. pontban kifejtettük – az elérhető adatokat fenntartással kell kezelnünk, Belgiumnál is jogosnak látszik a statisztikai elemzés korrekciója, és áthelyezése a kontinentális országok közé. (Azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a flamand és a vallon régiók eltérő fejlődésében kell keresnünk a magyarázatot, tehát itt további kutatásra van szükség.)

A mediterrán országok egy klasztert alkotnak, az egyes alrendszerek klaszterelemzésében kibontakozó kép megfelelt annak, amit a szakirodalom alapján várhatunk. Esetleg az lephet meg bennünket, hogy az integráció egyik alapító tagállama, Olaszország, a fejlett északi régiói ellenére teljesen belesimul a kohéziós mediterrán országok klaszterébe. Egy olyan alrendszer sem volt, ahol a többi mediterrán országtól elválva a kontinentális országok közé került volna. Az utóbbi évek nemzetgazdasági teljesítménye viszont összhangban van ezzel besorolással.

Belgium és Luxemburg „áthelyezésével” a mi együttes klaszterelemzésünkben is összeállt a *kontinentális országok szokásos csoportja*, aminek *határeseteként ott van az Egyesült Királyság*. Ezek közül *Hollandia* mutat olyan jegyeket, amelyek az északi országok felé közelítik, ilyen a munkapiaci berendezkedése, a hatékony oktatási rendszere, és az északi országokkal együtt – azoknál nagyobb mértékben mozdult el a piaci alapú pénzügyi rendszer felé. *Ausztria* végig együttmozgott a kontinentális országok „kemény magjával”, Németországgal

²² Az új tagállamok 1. klasztere csak a 7 klaszteres változatban bomlott volna fel, érdemleges közgazdasági magyarázó erőt nélkülözve.

²³ Vizsgálatunk érthetővé teszi a britek integrációs politikáját, amely éppen az önálló pénzügypolitikához ragaszkodik és a munkapiacra, az ahhoz kapcsolódó szociális jogokban, a munkaügyi kapcsolatokban zárkózik el a mélyebb integrációtól.

és Franciaországgal, de a munkapiac tekintetében a reformer kontinentális országok közé sorolni Hollandiával együtt (Eichhorst 2007, Sapir 2006), s az oktatási rendszerét tekintve az élenjárók klaszterébe került.

Az 1990-es évek közepén az északi országokat sújtó gazdasági nehézségek idején úgy tűnt, hogy a skandináv jóléti állam egyszer s mindenkorra megbukott. Azonban sikeres reformjaik révén egy olyan fejlődési utat jártak be²⁴, hogy manapság úgy merül fel a kérdés, tartósan fenntartható pályán vannak-e, ami alternatívája lehet az angolszász típusú kapitalizmusnak. Ez egy olyan modell megvalósítását jelentené, ami jobban megfelel az európai gazdasági-társadalmi modell sajátosságainak, értékrendjének. Az tény, hogy az *Európai Unió versenyképességét szolgáló lisszaboni reformokban rendre az északi országok állnak az élen Hollandiával, Ausztriával és Írországgal* (Farkas 2008). Nemcsak a többszörösen idézett Sapir (2006) tanulmány mutatja be úgy az északi modellt, mint ami egyszerre képes megvalósítani a gazdasági hatékonyságot és a magas fokú szociális egyenlőséget, hanem más Unió közeli kutatóintézet tanulmányában is ilyen beállításban értelmezik (Schubert–Martens, 2005). Az innovációért tett erőfeszítések és az erős verseny a termékpiacokon, a rugalmasság a munkapiacra ellensúlyozza a magas közkiadásokat (Aiginger 2008, Heipertz–Ward–Warmedinger 2008). A gazdasági növekedés ütemének átlaga mind 1970 és 2006 között, mind 1990 és 2006 között alacsonyabb volt, mint az USA-ban, de meghaladta a kontinentális országok növekedési ütemét, és 1990 és a 2006 között a mediterrán országokét is. Az európai angolszász országok az északiakhoz hasonló szinten teljesítettek. Aiginger és szerzőtársai (2007) szintén azt a következtetést vonják le, hogy a gazdasági teljesítmények az angolszász és az északi modellt igazolják, de a nagyobb társadalmi kohézió az északi modell mellett szól. Még az IMF égisze alatt is megjelent egy könyv a svéd jóléti államról, amely elismeri – további reformokat javasolva -, hogy ez a sajátos intézményegyüttes működőképes (Thakur és szerzőtársai 2003)²⁵. Az északi országok munkapiaci reformja – amelyek egymáshoz képest is mutatnak lényeges eltéréseket – az uniós reformtervekben vonatkoztatási pont, a dán flexicurity rendszer tapasztalatai vezérfonalul szolgálnak (European Commission 2007).

Azt senki nem vitatja, hogy a társadalom elöregedése veszélyt jelent arra a törékeny egyensúlyra, amit az északi országok kialakítottak a gazdasági hatékonyság, versenyképesség és a szociális kohézió között. Abban viszont már megoszlanak a vélemények, hogy az északi

²⁴ A svéd átalakulást mutatja be Györfly Dóra (2006), az északi jóléti államokat Kiander (2004).

²⁵ A szerzők az alcímben jelzik, hogy itt a közgazdasági főáramhoz képest egy csodabogárról van szó: *Can the Bumblebee Keep Flying?* A hasonlatot a svéd miniszterelnöktől vették át. A poszméhek ugyanis elvileg nem repülhetnének, nagy a testük, kicsi a szárnyuk. Az IMF akkurátus szerzői a tanulmány végén helyreállítják a tudo-

országok jelenlegi gyakorlata mennyiben önálló modell, mennyiben átmeneti megoldás az angolszász liberális kapitalizmus felé tartó úton. *Anxo és Niklasson* (2006) például a svéd gazdaság reformját úgy interpretálja, mint az eredeti svéd modell lényegi elemeihez való visszatérést, míg *Ryner* (2002) konszolidált neoliberalizmusnak nevezi.

Amint már utaltunk rá, a kisebb kontinentális országok, mint Hollandia és Ausztria többé vagy kevésbé, de olyan reformok irányába mozdultak el, amelyek az északi országokéval rokoníthatóak. Kézenfekvő lenne, hogy a Németország és Franciaország szintén ezzel a recepttel próbálja fenntartani a szociális piacgazdaságot. Német szerzők egyértelműen a régi európai szociális modellt teszik felelőssé hazájuk gazdasági nehézségeiért (Siebert 2006, Sinn 2007). Azonban súlyos akadályai vannak annak, hogy a skandináv munkapiaci megoldásokat a két nagy kontinentális országban átvegyék. Munkapiacukra hagyományosan a foglalkoztatottak erős védelme, a státuszvédelem, a nagyvonalú munkanélküli ellátás és a passzív munkapiaci eszközök dominanciája jellemző. Az északi munkapiaci reformok ezt a status quo-t fenyegetik, a nagyobb rugalmasság együtt járna az alacsonyan fizetett szolgáltatási szektorban létrejövő munkahelyekkel. Az állam a munkapiaci reformokat csak lépcsőről lépésre, a nem-típikus foglalkoztatási formákból kiindulva tudja megvalósítani a munkapiac „magjában” dolgozók erős érdekérvényesítő képessége miatt (Eichhorst 2007). A németek fenntartását az északi munkapiaci megoldásokkal szemben az is növeli, hogy ott a foglalkoztatásból nagy részt vállal maga az állam a jóléti szolgáltatások keretében, míg Németországban a munkapiac fontos szegmensét az exportorientált iparban, azaz a privát szektorban dolgozó, jól képzett munkások adják ma is. A legfejlettebb országok közül csak Hollandiában, Ausztriában és az USA-ban magasabb a magánszektorban dolgozók foglalkoztatási rátája, mint Németországban és kb. akkora, mint az Egyesült Királyságban (Heipertz–Ward–Warmedinger 2008).

Amable és szerzőtársai (2008) szerint a flexicurity rendszer csak akkor működik jól, ha a társadalombiztosítás védi a státusz- és jövedelembiztonságot, és ezzel helyettesíti foglalkoztatás védelmét. Ha ez nem áll fenn, akkor a stabil munkahelyek és a versenyző termékpiacok kombinációja hatékonyabb, mert a munkahelyek bizonytalanságáért magasabb bérekkel kell kompenzálni a munkavállalókat motiváltságuk fenntartása érdekében.

Az északi országok másfél évtizede kétségtelenül sikeres fejlődési pályán vannak. A modell hosszabb távú fenntarthatóságáról, mibenlétéről szóló vitákhoz döntő érveket szolgáltatnak majd a következő évek, amelyek megmutatják, *hogyan lesznek képesek alkalmazkodni a válsághoz, az azt követő strukturális átrendeződésekhez.*

mányos világtrendet, hivatkoznak arra a tanulmányra, amelyben fizikusok megmagyarázzák, hogyan lehetséges ez mégis.

8.3. A közép- és kelet-európai modell

A közép- és kelet-európai országokat az Európai Bizottság munkaügyi kapcsolatokról szóló jelentése (European Commission 2008) önálló kapitalizmusmodellnek tekinti, amit a 6. sz. táblázatunkban be is mutattunk. Ugyanakkor egyes területeken nyitva hagyja a kérdést, hogy az ellentmondásos tendenciák közül melyik lesz a véglegesen megoldás. *Rodrigues* (2009) a lisszaboni stratégia kapcsán vet számot az Unión belüli kapitalizmus változatokkal, és arra utal, hogy a keleti típust ki kellene dolgozni. Ugyanebben a kötetben *Török* (2009) néhány szempont felvetésével megerősíti, hogy a közép- és kelet-európai országok önálló modellt alkotnak.

A közelmúltban történt több kísérlet, hogy a közép- és kelet-európai országokat összevessék a meglévő modellekkel, de ezek vagy csak néhány országra terjedtek ki, vagy a felhasznált adatok, szempontok köre szűkebb, mint a régi kapitalista országok esetében.

Berrou és Carrincazeaux (2005) klaszterelemzésük alapján úgy látja, hogy Csehország, Lengyelország és Magyarország a mediterrán országokhoz állnak közel.

Cernat (2006) nagyon kevés mutatót felhasználva Észtországot angolszász, Bulgáriát, Lengyelországot, Lettországot, Litvániát, Romániát, Szlovákiát kontinentális országnak írja le. Meglepő módon szerinte Csehország, Magyarország, Szlovénia az ázsiai országokra jellemző fejlesztő modellbe tartozik. Saját hazáját, Romániát mint esettanulmányt részletesebben tárgyalja. Úgy gondolja, Románia a többi országtól eltérően csak részlegesen felel meg a kontinentális modellnek, inkább koktéلكapitalizmusnak nevezhető. A kapitalista átalakulás során a globalizáció (és a Világbank) az angolszász modellt közvetítette, az Európai Unió az angolszász és a kontinentális modellt, a hazai tényezők egy államközpontú, klientista kapitalizmus irányába vittek. Ezeknek összhatásaként egy nem konzisztens, nem hatékony képződmény fejlődött ki.

Lane (2007) elsősorban a közép- és kelet-európai országokat állítja szembe a volt szovjet tagállamokkal, kivéve a baltiakat. Az előbbieket a kontinentális országokhoz hasonlítja, s azon belül különít el olyan alcsoportot, ahol kevesebb privatizáció történt, intenzívebb maradt az állami beavatkozás (Bulgária, Horvátország, Lettország, Litvánia, Románia).

Ugyanebben a kötetben *Knell és Srholec* (2007) 2000 körüli adatokra építve azt a következtetést vonja le, hogy a közszektor méretét és a jövedelmi egyenlőtlenségeket tekintve a közép- és kelet-európai posztoszocialista országok többsége liberálisabb, mint az USA, ugyanakkor az üzleti szabályozás meglehetősen merev. A munkapiaci szabályozásban is egyenetlenül oszlanak meg a liberális és a koordinált piacgazdaság jellemzői.

King (2007) szembeállítja a liberális függő államokat (Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot) a patrimoniális államokkal (Oroszországgal, Romániával, Ukrajnával, Milosevics Szerbiájával). A szerző a liberálisnak nevezett államokkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy két lényeges különbség elválasztja a nyugat-európaiaktól, nevezetesen a külföldi tőkére, technológiára és vevőkre való óriási ráutaltság és a munkások kiszolgáltatottsága.

Mykhnenko (2007) Ukrajnát és Lengyelországot hasonlítja össze, és eltéréseik ellenére a kontinentális modell gyengített változatának, illetve *Hall és Gingerich* (2004) terminológiájával élve vegyes piacgazdaságnak tartja (ami a mediterrán modell megfelelője).

Észtország és Szlovénia *Feldmann* (2007) és *Buchent* (2007) is arra indította, hogy a liberális és koordinált piacgazdaság közép- és kelet-európai megvalósulását rajtuk keresztül mutassák be.

Blanke és Hoffmann (2008) azt a feltételezését fogalmazza meg, hogy a balti országok a liberális modellt, a Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia a koordinált piacgazdaságét követi.

Csaba (2007, 2009b) hasonlóképp az átalakult országok közötti különbségeket hangsúlyozza. Az állami újraelosztás mértéke alapján három visegrádi ország, Csehország, Lengyelország és Magyarország különül el, az angolszász szintre hasonlító Szlovákiával és balti országokkal szemben. Romániát és Bulgáriát azért nem sorolja az utóbbiak közé, mert a mezőgazdaság részesedése a GDP-ből és a foglalkoztatásból jóval meghaladja a többi közép- és kelet-európai új tagállam szintjét. A FÁK volt tagállamai élesen elkülönülnek az Unió újtagállamaitól, előbbi államokban az állam vezérelte gazdasági modell állandósult.

Kapás és Czeglédi (2008) a gazdasági szabadságra, a termék- és munkapiacok liberalizálására vonatkozó három nemzetközileg elismert adatbázist, illetve ezek indexeit (Economic Freedom of the World, Index of Economic Freedom, Doing Business) felhasználva arra következtetésre jutott, hogy a munkapiac és a vállalati szervezet tekintetében mind a régi, mind az új tagállamok ugyanazokkal a kihívásokkal találják szembe magukat, jelentősen elmaradva az USA-tól. A Doing Business adatbázisa alapján végzett saját klaszterelemzésükben az egyes klaszterekben a régi és az új tagállamok keverednek.

A fenti áttekintésből jól látható, hogy *a szakirodalomban nem körvonalazódott közös álláspont* az átalakult posztszocialista országok intézményi berendezkedésének megítélésében, hanem kifejezetten egymással szembenálló vélemények fogalmazódtak meg, akár egy tanulmányköteten belül is. Egy, a mi vizsgálatunkon kívül eső kérdésben van megegyezés; nevezetesen, hogy az uniós posztszocialista országok és a FÁK államai között nagyfokú, ha úgy tesszük, minőségi különbség van.

Saját vizsgálatunk azt mutatja, hogy jogosult a Bizottság fentebb idézett jelentésének (European Commission 2008) az a megközelítése, amely egy önálló közép- és kelet-európai modellben gondolkodik. Ez annak ellenére így van, hogy az előbbieken hivatkozott tanulmányok a közép- és kelet-európai országok között valóban létező fontos különbségekre mutatnak rá. A klaszterelemzésünk nagyon határozottan azt jelzi, hogy a közép- és kelet-európai országok elkülönültsége a régi tagállamoktól erősebb, mint az egymás közötti különbségük. Egyedül Szlovénia került ki ebből a körből a kontinentális országok közé. A 11. táblázatban bemutatjuk az empirikus kutatásunk alapján adódó közép- és kelet-európai modellt.

11. táblázat A közép- és kelet-európai modell

Intézményi terület	Közép- és kelet-európai országok	A régi tagállamok leginkább hasonló modellje
Termékpiacok	A fejlett technikai színvonal hordozója a külföldi működőtőke. A termékpiacok működésére közepes vagy annál erősebb bürokratikus akadályok, alacsony vagy közepes szintű állami jelenlét jellemző. Az államok között szignifikáns különbség van a külgazdasági nyitottság fokában és a külkereskedelmi egyensúly/egyensúlytalanság mértékében.	A kontinentális és a mediterrán modell között helyezkednek el, előbbinél kevésbé, utóbbinál rugalmasabb termékpiacok
K+F és innováció	A K+F kiadások főként az üzleti szektor csekély ráfordításai miatt alacsonyak. A külföldi működőtőke jelenléte miatt a csúcstechnológiai exporttermékeknel és a tudás intenzív foglalkoztatásban kisebb a szakadék a régi, nem mediterrán tagállamokhoz képest, mint a K+F-ben és a szabadalmak lakossághoz viszonyított számában.	Mediterrán modell
Pénzrendszer	Bankalapú, fejletlen pénzügyi rendszer, a bankrendszerben meghatározó a külföldi bankok jelenléte, a pénzpiacok szerepe marginális.	Kontinentális modell (ezen a területen a mediterrán országok pénzügyi rendszere a kontinentális modellel írható le), de lényegesen fejletlenebb szinten.
Munkapiac és munkaügyi kapcsolatok	A munkapiac rugalmassága a középmezőnyében van. A munkapiaci eszközökre költött összeg alacsony. A foglalkoztatottság szintje alacsony. A szakszervezeti szervezettség alacsony, a szakszervezetek alkalmazkodóak a kollektív alkukban. Az állam szervező szerepet játszik a munkaügyi kapcsolatokban.	A munkapiacnak nincs meg az a dualitása, ami a mediterrán és a kontinentális modell jellemzője, ez az angolszász modellel rokonítja, de a munkapiac utóbbinál kevésbé rugalmas. A munkaügyi kapcsolatokban is felemás a hasonlatosság, mert a mediterrán modellhez hasonlóan az állam beavatkozik a munkaügyi kapcsolatokba, de a kollektív alkukban a munkaadói-munkavállalói kapcsolat nem

		konfliktusos. A kontinentális országok közé egyedülként Szlovénia került be.
Szociális védelem	A szociális védelem kiterjedtsége alapján az országok kettéválnak. Lengyelország, Magyarország, Szlovénia beleilleszkedik a kontinentális modellbe, annak „szerényebb kiadása”. A másik hét posztszocialista országban a jóléti kiadások szintje alacsony és magas szintű a jövedelmi egyenlőtlenség.	Három ország a kontinentális modellhez hasonlít. A többi inkább az angolszász modellhez, de a finanszírozás konstrukciójában megmaradtak a kontinentális társadalombiztosítás hagyományai.
Oktatási rendszer	Az oktatási rendszer kiterjedtsége az uniós átlag körül van, a foglalkoztatási szint viszont rosszabb, kiváltképp az alacsony végzettségűek foglalkoztatása. Az oktatási kiadások átlag alattiak. A kelet-közép-európai országok két csoportja között a különbségek inkább mértékbeliek, legérdekesebb különbség a szakképzés kiterjedtségében van. A nemzetközi tesztekben az új tagállamok diákjainak a teljesítménye nagy szóródást jelez.	Az oktatási rendszerben nincsenek olyan világos modellek, mint a többi alrendszerben, de az új tagállamok leginkább a kontinentális országok oktatási rendszereivel mutatnak hasonlóságot. A legeredményesebb oktatási rendszert felmutató – zömmel északi – országok közé egyedül Szlovénia került be.

A fentebbi tanulmányok közül egyes esetekben jól magyarázható, hogy eltérő eredményre jutottak. Csaba (2007, 2009b) az állam újraelosztó szerepe alapján különítette el a posztszocialista országokat, a szociális védelem alrendszerében nálunk is kettéváltak az új tagállamok. Kapás és Czegédi (2008) olyan ismérvek alapján vizsgálták, amelyek szorosan kapcsolódnak az egységes belső piachoz, és mi is úgy találtuk, hogy itt a legerősebb a közeledés tagállamok között. Ha a külkereskedelmi integráltságot nem vonjuk be az indikátorok közé, mi is még homogénebb eredményt kaptunk volna. A balti államok és Románia, Bulgária külső egyensúlytalanságainak drámai kiéleződése a gazdasági válság kitörése óta igazolta, hogy jogos volt ennek a dimenzióknak a figyelembe vétele, ami erősebben differenciálta a termékpiaci alrendszert már a válság előtti adatok alapján is. Összességében azonban a hat alrendszerre kiterjedő elemzés a megelőző tanulmányokhoz képest eltérő – a jelen tanulmány szerzőjét is meglepő – eredményt hozott.

A 11. táblázatban áttekintettük a közép- és kelet-európai modell jellemzőit, egyúttal megpróbáltuk megtalálni a hasonlóságokat a már létező modellekkel. A termékpiacok a kontinentális és a mediterrán országoké közé helyezhetőek, a K+F és innováció leginkább a mediterrán országokéra hasonlít. A pénzügyi rendszer a kontinentális országokéval rokonítható, amellyel egyébként megegyezik a mediterrán országok pénzügyi rendszere is. A munkapiac és a munkaügyi kapcsolatok leírásánál egyes vonások a mediterrán, más vonások az angolszász rendszerre emlékeztetnek. A szociális védelem rendszerénél az országok válnak ketté,

egyik részük az angolszász, másik részük a kontinentális modellre hasonlít. Az oktatási rendszerük – amennyiben itt egyáltalán modellekről lehet beszélni – leginkább a kontinentális oktatási rendszerrel vethető össze. A táblázatból az is látható, hogy a hasonlóságok mellé rendre megszorításokat kellett tennünk, tehát a meglévő modellekkel az egyes alrendszerek sem azonosíthatóak.

Első látásra úgy tűnhet, hogy esetlegesen kerültek egymás mellé a különböző alrendszerek intézményi megoldásai, jogos a „koktélpitalizmus” kifejezés. Ha jobban megfigyeljük a közép- és kelet-európai modell elemeit, ezek nézetünk szerint alapvetően három tényezőre vezethetők vissza: *a tőkehiányra, a gyöngye civil társadalomra és arra hatásra, ami az Európai Unióból és nemzetközi szervezetekből érte az új tagállamokat.* A tőkehiány szükségszerűvé tette a külföldi tőkebevonást, de hogy ez az azonnali liberalizációval együtt ment végbe, fel sem vetődtek olyan iparvédelmi intézkedések, mint az a felzárkózó országoknál más korban, illetve más régióban szokásos, az már a nyugati országokban uralkodó közgazdasági paradigmából és az európai integráció régi tagállamok által elért szintjéből adódott. A tőkehiány szükségszerűvé tette, hogy a pénzügyi rendszer bankalapú lesz, hiszen a külföldi működőtőke tetemes része a pénzügyi szektorban, a bankokban jelent meg. A munkapiacok működése, illetve a munkaügyi kapcsolatok azért különböznek mind az angolszász, mind a mediterrán országoktól, mert a civil társadalom, ezen belül a szakszervezeti szerveződés ezekhez képest is erőteljesebb. Az uniós jogharmonizáció kényszere nélkül a munkavállalók pozíciója feltehetően még gyengébb lenne. A szociális védelem alacsony vagy magasabb szintje, a jóléti újraelosztás leszorítása pedig jól korrelál az új tagállamok között azzal, hogy relatíve hol erősebb vagy gyöngébb a civil társadalom, illetve a szociális védelem intézményeinek milyen mély gyökerei, hagyományai vannak. A K+F és innováció rendszere szintén jól megérthető abból a körülményből, hogy hiányzik az a hazai bázisú, nemzetközileg versenyképes vállalati háttér, ami az északi vagy a kontinentális országokban az innovációs rendszer motorja. Ennek hiányát az államilag indukált K+F sehol nem tudja pótolni²⁶. *Szlovénia példája* pedig azt mutatja, hogy a külső hatások nem voltak ellenállhatatlan erejűek. Az állami eladósodás hiánya adott elegendő mozgásteret, a munkás-önigazgatás tapasztalatai pedig elegendő társadalmi erőt, hogy az uniós konformitás határain belül, de a külső környezet ajánlásaitól eltérő utat válasszon.

Ha okfejtésünk helytálló, vagyis a közép- és kelet-európai modell nem esetlegesen alakult ki egy „koktélpitalizmus” gyanánt, hanem a kiinduló feltételekre adott válaszként, akkor abból az is következik, hogy semmi okunk feltételezni, hogy ez egy átmeneti állapot, amely

²⁶ Szanyi (2009) összehasonlítása a kis európai országok nemzeti innovációs rendszereiről megerősíti, hogy az állam fejlesztő szerepe csak megfelelő vállalati háttérrel lehet sikeres.

valamelyik más európai kapitalizmusmodell felé halad, és ez az intézményegyüttes ne reprodukálhatná magát folyamatosan.

9. A fejlődés kilátásai a közép- és kelet-európai modellben

Ha a továbbiakban feltesszük, hogy a közép- és kelet-európai modellt egy rögzült, önálló modellként kezelhetjük, adódik az a kérdés, hogy találunk-e számára valamilyen értelmezési keretet, amiből a fejlődési lehetőségeire, perspektívájára nézve következtetést vonhatunk le²⁷. Noha ma már a neoklasszikus alapokra épülő endogén növekedésemelvények sem érzéketlenek a növekedés intézményi összetevői iránt, kevésbé alkalmasak arra, hogy egy integráción belül a tagállamok viszonyrendszerét is meg tudjuk ragadni általuk. Márpedig a VoC irodalmat mozgató kérdés, ami a kapitalizmus modellek leírása mögött mindig meghúzódik, hogy ezek mennyire versenyképesek. Ezért úgy tűnik, hogy az új tagállamok jelenlegi pozíciójára és jövőbeli fejlődésére vonatkozóan legjobban *Porter* (1998) kompetitív fejlődésemelvényét tudjuk alkalmazni²⁸. *Chikán és Czakó* (2009) elhelyezi Portert a nemzetgazdasági és vállalati versenyképességről szóló nemzetközi szakirodalomban, kitérve a Portert érő kritikákra is. Úgy gondoljuk, hogy a következőkben munkásságának azokra a mozzanataira építünk, amelyek időtállóan bizonyultak. *The Competitive Advantage of Nations* c. művében a kompetitív fejlődés négy szakaszát különböztette meg, a tényezővezérelt, a beruházásvezérelt, az innovációvezérelt és a jólétvezérelt szakaszt.

A tényezővezérelt szakaszban egy ország versenyelőnye a természeti erőforrásokból vagy olcsó és viszonylag képzett munkaerőből adódik. A technológia más országokból származik, a hazai cégek csak másolják, utánozzák azokat. Kevés hazai cég kerül kapcsolatba a végfelhasználókkal. A gazdaság érzékeny a világgazdasági ciklusokra. Minden állam keresztülmegy ezen a szakaszon, de kevés jut túl rajta. Vannak olyan államok, amelyek a bőséges természeti erőforrásaik révén ebben a fejlődési szakaszban is magas életszínvonalat értek el (Kanada, Ausztrália).

A beruházásvezérelt szakaszban épül ki a nagyipar, amelyet a piacon elérhető, tehát a legutolsó előtti technológiával szerelnek fel (a vezető technológiákat nem adják el). Az előző

²⁷ *Lengyel és Rechnitzer* (2004) áttekintést adnak a regionális fejlődés elméleteiről, ezek egy része nemcsak a régiók, de az államok fejlődésére is vonatkozik.

²⁸ A nemzetközi fejlődésemelvény több más irányzata is létezik, de elméleti alapállásunk az értelmezési keretnek választható fejlődésemelvények körét természetszerűleg leszűkíti. A magunk részéről azzal az „új politikai gazdaságtannak” nevezett irányzattal tudunk azonosulni, amely a történelmi, intézményi tényezőket beépíti a főáramú elemzési keretbe, nem szembeállítja azzal. Ez nem jelenti azt, hogy haszontalannak tartanánk akár olyan régebbi munkák tanulmányozását, mint *Perroux* (1972) vagy *Myrdal* (1957) fejlődésemelvényi írásait, de nem választjuk elméleti értelmezési keretül.

szakaszhoz képest lényeges különbség, hogy a megvásárolt technológiákat már továbbfejlesztik, amibe bekapcsolódnak az egyetemek és a kutatóintézetek. A cégek ebben a szakaszban még mindig standardizált, árérzékeny termékekkel versenyeznek, de már külföldön is megjelennek. Olyan iparágak alkalmasak arra, hogy a beruházásvezérelt szakasz előnyeihez juttassák a gazdaságot, amelyekben kihasználható a méretgazdaságosság, de nagy a munkaerőköltség tartalma is, a technológia készen átvehető. Ebben a szakaszban a gazdaság már nem annyira érzékeny a világgazdasági sokkokra, de még sérülékeny. Kevés fejlődő ország jutott el ebbe a szakaszba Porter szerint, a második világháború utáni korszakban csak Japán és később Korea. Tajvan, Szingapúr, Hong Kong, Spanyolország és bizonyos fokig Brazília mutatja annak a jelét, hogy elérte ezt a szakaszt. A beruházásvezérelt szakasz megköveteli, hogy legyen egy nemzeti konszenzus, amely a beruházásokat és a hosszú távú növekedést előnyben részesíti a jelenlegi fogyasztással és jövedelem újraelosztással szemben. Az állam szelektív iparpolitikát folytat, ami azt a kockázatot rejti magában, hogy az iparvédelem az érintett csoportok nyomása miatt nem marad időleges, és nem jutnak túl a tényezővezérelt szakaszon.

Az innovációvezérelt szakaszban a hazai vállalatok már képesek maguk is létrehozni új technológiákat, módszereket, nemzetközi szinten, globálisan versenyképesek. A költségverseny folytatódik, de már nem a tényezőkölségekre, hanem a magas szintű képzettségből, fejlett technológiából származó hatékonyságra épül. Az árérzékeny termékek előállítását átadják más nemzetgazdaságoknak. A nemzetközi versenyképesség kiterjed a szolgáltatásokra is. A gazdaság a külső sokkokra az előbbi szakaszoknál kevésbé érzékeny. A kormány a direkt beavatkozás helyett indirekt módon, az üzleti környezetet fejleszti.

A jólétvezérelt gazdaságban a vállalatok kockázatviselő hajlandósága lecsökken, ehelyett inkább több erőfeszítést tesznek a kormányzati politika számukra előnyös befolyásolására. Az innovációk lelassulnak, az iparban krónikusan elégtelen a befektetés. A hazai vállalatokat külföldi cégek vásárolják fel, és globális stratégiájukba integrálják azokat. A romló bérek, növekvő munkanélküliség rontja az ösztönzést a termelékenység javítására, ami további piacvesztést hoz.

Az egyes szakaszok nem szükségszerűen követik egymást, Olaszország (pontosabban az észak-olasz régiók) a tényezővezérelt fázisból közvetlenül jutott az innovációvezéreltbe. A britek Porter szerint az 1980-as évekre eljutottak a jólétvezérelt szakaszba, a Thatcher kormányzat fordította vissza az országot.

Porter elméletében a nemzetgazdasági előnyöket a hazai bázisú vállalat teremti meg. A hazai bázis az a hely (többnyire ez a székhely is), ahol a vállalat stratégiáját megállapítják, a kulcstermékeket, a széles értelemben vett technológiai eljárásokat előállítják. A hazai bázison

találhatóak a legtermelékenyebb munkahelyek, a kulcstechnológiák és legfejlettebb szaktudás. A vállalat tulajdona is gyakran a hazai bázison koncentrálódik, de a részvényesek nemzetisége másodlagos. Ameddig a helyi vállalat marad a hazai bázis, azaz fenntartja a tényleges stratégiai, kreatív és technikai ellenőrzést, addig az a nemzetgazdaság élvezi a legtöbb hasznot, még akkor is, ha a vállalat külföldi befektetők vagy egy külföldi vállalat tulajdona.

Porter terminológiáját használva, a közép- és kelet-európai gazdaságok a *tényezővezérelt* szakaszban vannak, mert *besorolásukat a hazai bázisú gazdaság alapján* kell megtennünk, ugyanis a nemzetgazdaságok versenyképességét mérlegeljük. A *World Economic Forum* (Schwab 2009) versenyképességi jelentése ezeket az országokat sokkal előnyösebben minősíti, Bulgária kivételével mind az innovációvezérelt vagy az ahhoz vezető átmeneti szakaszban vannak. Az értékelés szempontjai azonban a jelentésben teljesen elszakadtak Portertől, a piaci árfolyamon összehasonlított, egy főre jutó GDP és az ásványi anyagok teljes exportban elfoglalt aránya az országok felosztásának alapja. A mi kutatásunkban a közép- és kelet-európai modell jövőjének megítélésében Porter szempontjai sokkal relevánsabbak, ezért azokat fogjuk követni.

12. táblázat A külföldi működőtőke-áramlás és -állomány alakulása a bruttó állótőke képződés, illetve a GDP %-ában, a belső és a külső külföldi működőtőke-állomány aránya az EU 27 tagállamában

		A külföldi működőtőke-áramlás a bruttó állótőke képződés %-ában			Külföldi működőtőke-állomány a GDP %-ában			Belső/külső tőkeállomány
		2005	2006	2007	1990	2000	2007	2007
Ausztria								1
	befelé	17,4	9,3	39,7	6,6	15,7	34	
	kifelé	18	14,5	40,7	2,9	12,8	34	
Belgium								1,22
	befelé	45	78,1	42	165,2	
	kifelé	42,7	68,7	51,3	135,3	
Bulgária								61,53
	befelé	59,7	91,4	71,6	0,5	21,5	92,3	
	kifelé	4,7	2,1	2,3	0,6	0,5	1,5	
Ciprus								2,75
	befelé	35,7	40,4	46,9	..	31,3	86,5	
	kifelé	16,8	23	24	0,1	6	31,4	
Csehország								14,35
	befelé	37,4	17,1	21,6	..	38,2	57,7	
	kifelé	-0,1	4,2	3,2	..	1,3	4	
Dánia								0,88

	befelé	25,2	6	15,7	6,8	46	47,1	
	kifelé	31,7	14,2	23,8	5,4	45,7	53,3	
Egyesült Királyság								0,79
	befelé	46,2	34,6	44,8	20,6	30,4	48,6	
	kifelé	20,8	20,3	53,1	23,1	62,3	61,5	
Észtország								2,82
	befelé	67,4	29,6	36,6	..	47	78	
	kifelé	14,7	19,5	22,6	..	4,6	27,6	
Finnország								0,75
	befelé	12,9	13,6	17,1	3,7	19,9	34,8	
	kifelé	11,5	7,8	17,4	8	42,8	46,2	
Franciaország								0,73
	befelé	20,1	17	29,4	7,9	19,6	40,1	
	kifelé	27,1	26,4	41,8	9,1	33,5	54,7	
Görögország								1,72
	befelé	1	7,8	2,4	6,2	11,2	16,9	
	kifelé	2,5	6	6,3	3,1	4,9	9,8	
Hollandia								0,79
	befelé	39,7	6	65,1	23,1	63,3	87,9	
	kifelé	113,2	35,7	20,4	35,9	79,3	111,2	
Írország								1,29
	befelé	-60,6	-9,6	47,5	79,4	131,9	73,6	
	kifelé	27,4	26,5	32,3	31,2	29	56,7	
Lengyelország								7,19
	befelé	18,7	28,5	18,7	0,2	20	33,8	
	kifelé	6,1	13,2	3,6	0,1	0,6	4,7	
Lettország								13,31
	befelé	14,5	25,6	24,6	..	26,6	38,6	
	kifelé	2,6	2,7	2,6	..	0,3	2,9	
Litvánia								9,34
	befelé	17,6	25	19	..	20,4	38,3	
	kifelé	5,8	3,9	5,9	..	0,3	4,1	
Luxemburg								0,31
	befelé	75	369,5	-398,8	60,2	
	kifelé	116,3	47	564,6	191,9	
Magyarország								5,34
	befelé	30,7	27,7	19,3	1,5	47,7	70,5	
	kifelé	8,8	14,8	14,2	0,4	2,7	13,2	
Málta								6,41
	befelé	58,7	150	69,3	18,9	61,3	100,7	
	kifelé	-1,8	0	1,4	..	5,2	15,7	
Németország								0,51
	befelé	8,6	10,5	8,3	6,5	14,3	19	

	kifelé	14,2	18,1	27,2	8,8	28,5	37,3	
Olaszország								0,7
	befelé	5,4	10,1	9,1	5,3	11	17,3	
	kifelé	11,4	10,8	20,5	5,3	16,4	24,7	
Portugália								1,64
	befelé	9,4	26,1	11,4	14	28,4	51,2	
	kifelé	5	16,1	12,6	1,2	17,6	31,1	
Románia								61,16
	befelé	28,5	40,1	25,5	0	18,8	36,7	
	kifelé	-0,1	1,5	-0,2	0,2	0,4	0,6	
Spanyolország								0,84
	befelé	7,6	7,2	11,9	12,7	26,9	37,4	
	kifelé	12,7	26,8	26,8	3	28,9	44,3	
Svédország								0,82
	befelé	16	32,6	24,3	5,2	38,3	56	
	kifelé	41,7	30,9	43,8	20,9	50,2	67,8	
Szlovákia								25,5
	befelé	16,6	28,4	16,7	..	23,3	53,6	
	kifelé	1,2	2,5	2	..	1,8	2,1	
Szlovénia								1,69
	befelé	6,4	6,5	10,8	..	14,8	22,5	
	kifelé	7,2	9	11,9	..	3,9	13,3	

A közép- és kelet-európai országok fejlődésüket a külföldi működő tőkére alapozták/alapozzák, és a rendszerváltás óta valóban tetemes mennyiségben áramlott a térségbe. Az EU 27 tagállamát összehasonlítva az új tagállamok sajátossága nem abban van, hogy akár a külföldi működőtőke-áramlás aránya az állótőke beruházásokhoz viszonyítva, akár a külföldi működőtőke-állomány a GDP-hez viszonyítva magas, hanem *a befelé és a kifelé irányuló tőkemozgás nagyságának aszimmetriája* (12. táblázat)²⁹. A belső külföldi működőtőke-állomány külsőhöz viszonyított aránya régi tagállamok közül még a legalacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országokban (Görögország, Portugália) sem haladja meg a 2-t, a posztoszocialista tagállamok közül csak Szlovéniában van 2 alatt, a GDP-hez viszonyított százalékos arányok alacsony szintje mellett, a többieké 2,82 és 61,53 között van (Romániáé és Bulgáriáé 60 felett).

A külföldi működőtőke kétségtelenül pozitív szerepet töltött be az új tagállamok elmúlt évtizedes fejlődésében, amit az Unió bővítésének öt éves évfordulójáról értékelését készítő Eu-

²⁹ Az EU tagállamok gazdaságának nyitottságának különböző dimenzióit elemzi Gács (2007), utalva arra, hogy az új tagállamok a működőtőke felszívásában és a külföldi többség irányítása alatt működő hazai vállalkozások magas arányában mutatnak eltérést a többiektől.

rópai Bizottsági kiadvány, az *European Economy 2009/1-es száma* (a továbbiakban EE) alaposan elemez (European Commission 2009)³⁰. Ha a kérdés úgy vetődne fel, hogy az uniós tagsággal megnövekedett tőkevonzó képesség, illetve egyáltalában a külföldi működőtőke beáramlása kedvezőbb helyzetbe hozta-e az újtagállamokat ahhoz képest, mintha ezekhez a lehetőségekhez nem jutnak hozzá, akkor könnyű lenne beérnünk egy egyértelműen pozitív válasszal. Azonban az *Európai Bizottság kiadványa – mint az Unió minden dokumentuma – az új tagállamok útját nem egyszerűen a fejlődés, hanem a felzárkózás, a konvergencia szempontjából értékeli*. A konvergencia lehetőségének, modellezésének óriási makroökonómiai és regionális gazdaságtani irodalma van, amivel mi itt nem foglalkozunk. Elfogadjuk adottságként, hogy ebben a térségben központi célkitűzés mind uniós, mind tagállami szinten, s az eddigi intézményi fejlődés alapján próbáljuk megítélni a realitását. A rendszerváltozás legfontosabb ígérete ugyanis, hogy a második világháború után a fejlődés fő sodrából kiesett közép- és kelet-európai országok történelmileg belátható időn belül felzárkózhatnak a szerencsésebb sorsú nyugati országokhoz. Ezen túlmenően az Európai Unió világgazdasági pozícióját kijelölni szándékozó *lisszaboni stratégia* abban az értelemben homogén térségként számol az Unióval, hogy egy egységes stratégiát hirdetett az összes tagállamra, amit a stratégia bővítés utáni, 2005-ös újraindításakor is fenntartottak. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy *az integráció egészét innováció vezérelt pályára akarják állítani*.

Porter (1998) elméletét alapul véve, a hosszú távú felzárkózáshoz, az innováció vezérelt szakaszra való áttéréshez a külföldi működőtőke, a külföldi multinacionális vállalatok jelenléte *szükséges, de nem elégséges* feltétel. A multinacionális vállalatok az értéklánc különböző fázisaiban levő tevékenységüket a globális stratégiájuknak megfelelően helyezik el a különböző országokban. Vagyis a hazai bázis, amit fentebb leírtunk, megmarad a székhely szerinti anyaországban. Az a fejlődő ország, amelyik stratégiáját csak a multinacionális vállalatokra alapozza, arra lehet ítélve, hogy a tényező vezérelt gazdaság marad. A fejlődés bizonyos fázisában a gazdaságpolitika fókuszának el kell tolódnia a hazai (indigenous) vállalatok felé. Porter szerint Írországból ez túl kevéssé és túl későn történt meg³¹.

Az EE azonban semmilyen figyelmet nem szentel annak a kérdésnek, hogy *a külföldi működőtőke és a hazai gazdaság szervesen egységben fejlődik-e* avagy duális gazdaság alakul-e ki. A rendszerváltozás után húsz évvel indokolt lenne annak a vizsgálata, hogy a hazai

³⁰ *Inzelt* (2008) magyarországi empirikus vizsgálata azt mutatja, hogy a külföldi működő tőkével menedzseri tudás is áramlott az országba, növelve a vállalatok működésének hatékonyságát.

³¹ Írországból nem csak a 2008-as pénzügyi válság okozott nagymértékű visszaesést, és a gazdaság zsugorodása várhatóan még 2010-ben is folytatódik (IMF 2009), hanem a nettó jövedelem-kivonás a gazdaságból 2003 óta a GDP 15 %-a körül van (Artner 2007).

bázisú gazdaságnak legalább a csírái megjelentek-e, és az új tagállamok gazdaságpolitikai képesek-e előmozdítani annak fejlődését. Paradox módon az EE tanulmánya mégis igazolja, hogy Porter felvetése indokolt. Ennek bemutatásához kissé részletesebben össze kell foglalnunk a tanulmány témákat érintő legfontosabb megállapításait.

Az EE elsősorban az uniós tagság hatásait akarja feltérképezni, de az új tagállamok fejlődését átfogóan elemzi. Az uniós tagság, illetve annak a lehetősége 2000 és 2008 között átlagban 1 ¾ %-ot adott hozzá az új tagállamok növekedéséhez, 0,3 %-ot a fejlettségükben összevethető ázsiai feltörekvő országokhoz képest. *Az új tagállamokban a növekedés fő motorja a hazai kereslet élénkülése volt.* A balti államokban, Bulgáriában és Romániában olyannyira egyoldalúan, hogy a folyó fizetési mérleg óriási deficitjéhez vezetett. Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában kiegyensúlyozottabbak a növekedés összetevői. Az EU-tagság megnövelte a tőkevonzó képességüket, egyúttal lehetővé tette, hogy a beruházások a – feltörekvő ázsiai országokhoz képest alacsonyabb – megtakarításokat meghaladó módon növekedjenek. Ennek az ára viszont *a deficites folyó fizetési mérleg és a valuta reálfelértékelődése* lett. A 2008-as pénzügyi válság felerősítette az egyensúlytalanságok hatását, és néhány ország nemzetközi pénzügyi szervezetek segítségére szorult. Az EE várakozása szerint ezek miatt a folyamatok miatt a feltörekvő piacok kockázatait átértékelik, ami *jó néhány új tagállamban – legalábbis időlegesen – visszaveti a konvergenciát, nőni fog a jövedelmi különbség a gazdagabb tagállamokkal szemben.* Az IMF (2009) elemzése a tőke hasonló magatartásával számol a feltörekvő európai gazdaságok tekintetében³². Makroökonómiai szimulációk már régebb óta jelzik a konvergencia várható lassulását. Ezek szerint az EU-10 országaiban a demográfiai folyamatok alakulása a potenciális növekedési ütem csökkenésének különösen fontos tényezője lesz (Halmai 2009). Csaba (2009a) a térségben elhalasztott szerkezeti reformok miatt látja szükségesnek a felzárkózási folyamat megtörését.

Az EE tehát egyfelől fenntartja a felzárkózás, konvergencia vízióját, másfelől feltételezi ennek a megtorpanását, még megteendő hosszú útról beszél. *A külföldi működőtőke működésének vizsgálata* során feltár olyan jelenségeket, amelyek szintén hatással vannak a konvergencia esélyeire, azonban a következtetéseket nem vonja le. A külföldi működőtőke legfontosabb közvetlen hatása a beruházásokra van, s ezzel kétségtelenül hozzájárult a tőkehiányos térség növekedéséhez. Az is tagadhatatlanul elkerülhetővé vált, hogy tőke hiányában egy elmaradott munkaintenzív szerkezetű exportstruktúra alakuljon ki. A fejlettebb technológia tolvagyűrűzéséből adódó közvetett hatások, pozitív externáliák meglétéről az EE esettanulmá-

³² A befektetések egy speciális piacán, a kockázattőke-befektetéseknél szintén a 2007-ig tartó közép-kelet-európai aranykor végével számolnak (Karsai 2009).

nyokat, becsléseket idéz, a hazai gazdaságokról átfogó vizsgálatok nincsenek. Az egyes esettanulmányok súlyát maga kérdőjelezi meg a későbbiekben, amikor bemutatja, hogy a külföldi működőtőke 70 %-a a szolgáltatásokba irányult, ahol a tudástranszfer termelékenységnövelő és gazdaságélénkítő hatása kisebb, mintha az iparba vándorolt volna. (A megállapítás második fele is az EE-ből való.) Az anyaországok szempontjából emeli ki ennek az előnyös mivoltát, ugyanis a szolgáltatások esetében a munkahelyek relokációja csekély. A szolgáltatásokba történő beruházások tipikus motívuma a piacszerzés, a hatékonyságnövelési lehetőségeket kereső beruházások az iparban szoktak megjelenni. Az EE nagy igyekezettel bizonyítja, hogy a régi tagállamok munkahelyvesztéstől való félelmei megalapozatlanok. Ami veszteség bekövetkezett, az inkább tulajdonítható az ázsiai, mint a közép- és kelet-európai beruházásoknak. Németország példáján részletesen bemutatja, de a régi tagállamokra nézve általánosan is megállapítja, hogy a termelés áthelyezése, relokációja segít fenntartani a cégek versenyképességét, valamint megtartani az „érett” (mature) gazdaságban a termelés magasabb tudástartalmú részét és a tulajdont. A specializáció kockázatait ki tudják terjeszteni, és segítik a jövedelem kiegyenlítését. A magas szintű technológiának vannak munkaintenzív és rutinfeladatai – s mint Németország esetében az EE bizonyítja is – *az értéklánc alacsony hozzáadott értékű elemei kerültek ki az új tagállamokhoz*³³. Ez oldja fel azt a paradoxont, hogy egyfelől az új tagállamok exportszerkezetében magas a csúcstechnológiát képviselő termékek aránya, másfelől a működőtőke letelepülését vagy a piacszerzés, vagy a hatékonyságnövelés vezérli. A tudásszerzésről mint a külföldi működőtőkét motiváló tényezőről az EE említést sem tesz, amiben hazai szerzők az ezredforduló környékén folytatott kutatások alapján még reménykedtek (Makó–Illésy 2007). A recesszió körülményei között a külföldi működőtőke még egy szempontból segítheti a küldő gazdaságot, a profitrepatriálás fokozásával. Az EE a jelenlegi korlátozott adatokból még nem akar erős állítást megfogalmazni, de az eddigi viszonylag csekély profit hazautalások feltehetően növekedni fognak, hogy a csökkenő hazai profitokat el-lensúlyozzák³⁴. Mindezek után az EE szerzői nem teszik fel azt a kérdést, hogy a jelenlegi gazdasági válsággal együtt járó konvergencia lassulás vagy esetleg kifejezett divergencia mö-

³³ Az EE az anyacégek ilyen típusú munkamegosztásának világtendenciáját egy globális mintára végzett nagyszabású empirikus kutatásra hivatkozással erősíti meg.

³⁴ Magyarországról már 2005 óta felgyorsult a tulajdonosi jövedelmek nettó kivonása, nőtt a GDP-hez viszonyított aránya. 2000 és 2004 között 5-6 % között volt, azóta folyamatosan emelkedik, 2007-ben 8,3 %, 2008-ban 9,1 %, ami nyilvánvalóan összefügg a nemzetközi válságot megelőzően már megromlott hazai üzleti környezettel (Pulay 2009 adatai alapján). A jövedelemkivonást már nem tudja ellensúlyozni a friss működőtőke beáramlása. Sőt mi több, *Bélyácz és Kuti* (2009) körültekintő vizsgálat alapján bizonyítja, hogy az 1990-es évek legvégétől a külföldi működőtőke-befektetések és a külföldi adósság összetevői egyre kevésbé egészítik ki egymást, inkább a külföldi adósság vált a külföldi működőtőke helyettesítőjévé.

gött *nem alakul-e ki tartósan egy olyan munkamegosztás, ami illúzióvá teszi a hosszú távú konvergenciát.*

Mindenesetre az EE elemzése két területen megerősíteni látszik Porter elméletét. Egyrészt a tényezővezérelt új tagállamokat a jelek szerint tartósabban és erősebben érinti a válság, mint az innovációvezérelt gazdaságokat. Itt nem a GDP visszaesésének mértékére gondolunk, hanem arra, hogy a nemzetközi intézmények (EU, IMF) elemzői egyöntetűen a *tőkéhez való hozzáférés tartós megnehezülését* várják ebben a régióban. Másrészt valóban féltő, hogy a kizárólag külföldi tőke bevonására összpontosító gazdaságpolitika mellett *a hazai bázisú gazdaság hosszabb távon sem lép át az innovációvezérelt szakaszba.*

Két szempontot világosan szét kell választanunk. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az a gazdasági modell, amely a külföldi tőke bevonására épített, és ennek a túlsorduló hatásaitól várja a gazdaság egészének modernizálását, hozott fejlődést, ami *enélkül nem következett volna be.* Azonban mind az Unió, mind az egyes tagállamok nem egyszerűen a fejlődés, hanem a konvergencia, a felzárkózás dimenziójában gondolkodnak. Az European Economy ismertetett kiadványa nagyon pregnánsan bemutatja azt az uralkodó szemléletet, amely szerint az új, poszt-szocialista tagállamok egy olyan fejlődési pályán (trajectory) vannak, amely csak mennyiségi szempontból különbözik a régi tagállamoktól, és *a konvergencia csak idő kérdése.* Ugyanakkor láthattuk, hogy az igazán főáramú bizottsági elemzésben is megjelennek repedések ezen a szellemi építményen. A mi klaszterelemzésünk alapján ezek a repedések nem meglepőek, mert olyan markánsan eltérő intézményrendszert találtunk, amelyből nem vezet automatikus út ahhoz az innovációvezérelt gazdasághoz, ami nem mellesleg a lisszaboni stratégia célja. Vagyis az a gazdaságpolitikai keret (policy framework), amit az EU ki szokott jelölni (pl. a fentebbiekben sokszorosan idézett tanulmányban is: a makroökonómiai stabilitás biztosítása, a fenntartható folyó fizetési mérleg, az uniós alapok támogatásainak hatékony felhasználása stb.) *szükséges, de nem elegendő* ahhoz, hogy az új tagállamok hosszú távon a konvergencia irányába haladjanak. A jelenlegi intézményi keretek csak olyan fejlődési pályához megfelelőek, amely tartóssá teszi az aszimmetrikus kölcsönös függőséget a régi és új tagállamok között.

A közgazdaságtudomány feladata lenne annak a megválaszolása, hogy *van-e egyáltalán járható út az új tagállamok számára az innovációvezérelt hazai bázisú gazdaság felé*³⁵. Az egész későn, a második világháború után felzárkózó országok közül egyedül *Finnország* mutatja meggyőzően, hogy sikerült belépnie ebbe a szakaszba. Finnországnak azonban módja

³⁵ A közép- és kelet-európai átmenet során a közgazdaságtudomány művelőinek teljesítménye nem nevezhető kielégítőnek (Csaba 2009a).

volt arra, hogy végigjárja a tényezővezérelt gazdaságtól az innovációvezérelt gazdaságig vezető utat. A korabeli világgazdasági környezet lehetővé tette, hogy a beruházásvezérelt szakaszban az állam részben a tulajdonában lévő nagyvállalatokon keresztül kulcsszerepet játszon a modernizációban, és a tőkefelhalmozás forrása döntően a nemzeti tőke volt (Török 2001). És akkor még csak a gazdasági tényezőkről beszéltünk, és nem részleteztük a társadalmi tőkében a közép- és kelet-európai országokhoz képest fennálló különbségeket³⁶.

Ha fenn akarjuk tartani a konvergenciát, a felzárkózást mint az Unió és a tagállamok célrendszerének egyik pillérét, meg kell mondani, hogy a világgazdaság és az uniós integráció jelenlegi szakaszában külföldi tőke bevonására épülő modell *hogyan egészíthető ki* olyan eszköztárral, ami a porteri értelemben vett haza bázisú, innovációvezérelt gazdaság fejlődését lehetővé teszi. Azt is meg kell mondani, hogy ebben a modellben *hogyan lehet építeni a valószínűsítő társadalmi intézményekre, normákra, attitűdökre, a valószínűsítő társadalmi tőkére*. Ha pedig nem vagyunk képesek ilyen út felmutatására a társadalom számára érzékelhető történelmi léptékben, akkor a konvergencia központi célként való tételezését fel kell adni, *a fejlődésnek, a társadalmat összetartó, mozgósító távlatoknak más megfogalmazást, keretet kell találni*. A várakozásoknak ugyanis köztudottan gazdaság- és társadalomformáló erejük van, akár reálisak, akár irreálisak³⁷. Az, hogy Közép- és Kelet-Európa lakossága ilyen mértékben csalódott a rendszerváltozás után, az nemcsak annak köszönhető³⁸, hogy a szocializmusban megszokott munkahelyi biztonságot tömegek veszítették el, és a társadalmi egyenlőtlenségek jól érzékelhetően megnöttek, hanem a Nyugat gyors utolérésének megghiúsult vágya miatt is³⁹. Az új tagállamokban kialakuló egyensúlytalanságok (államháztartási avagy fizetési mérlegbeli) mögött nem kizárólag az elhibázott gazdaságpolitikák állnak⁴⁰, hanem azok az irreális várakozások is, amelyeket az adott ország politikai osztályán kívül az egész

³⁶ A társadalmi tőke különbségeit az uniós tagállamok között jól megvilágítja az Eurobarometer 2004-es felmérése (European Commission 2005). A finn történelmi fejlődésről, a társadalmi tőke szerepéről lásd: (Romsics 2008b)

³⁷ Berend (2008) a felzárkózás nézőpontjából értelmezi a 19. század végi Európa gazdaságtörténetét is. Dél- és Kelet-Európa legtöbb országában a felzárkózás, az iparosítás sikertelen volt, hiába próbálták alkalmazni a *laissez faire* politika nyugati modelljét, ezért a túlzott lelkesedés elpárolgott, terjedőben volt az állami beavatkozás. A szabadverseny rendszer felbomlása már az 1929-es válság, sőt az első világháborús hadigazdaság bevezetése előtt, az 1870-es években elkezdődött. Van ugyan olyan érzésünk, hogy a szerző interpretációja, szóhasználata is oka annak, hogy ijesztő hasonlóságot láthatunk a 19. század végi és a szocialista rendszerből való tranzíció utáni illúzióvesztés között, de ha az utána következő évtizedek történéseire gondolunk, a történelem intó jeleit nem szabad figyelmen kívül hagyni.

³⁸ Kornai (2005) a közép-kelet-európai nagy átalakulásról szóló tanulmányában idéz erre vonatkozó felméréseket.

³⁹ Objektív tényekkel nem lehetne megmagyarázni, hogy pl. a magyarok 120 ország közül miért vannak a 117. helyen a jövőbe vetett reményük alapján, Haiti, Burundi, Pakisztán és Togo társaságában. http://hvg.hu/velemenye/20090929_hankiss_pesszimizistak_gallup.aspx, letöltve: 2009.11.03.

⁴⁰ A magyar gazdaságpolitikai ciklusok kiváltó okait több szerző járja körül Muraközy (2007) szerkesztette kötetben. A balti államok, Bulgária, Románia gazdasági kisiklását Csaba (2008) tárgyalja részletesen.

európai környezet megerősít⁴¹. A frusztráltság viszont a gazdaságot eltéríti a növekedés potenciálisan elérhető szintjétől, hogy a társadalmi dezintegrációs hatásáról ne is beszéljünk. *A jelenlegi válság a valósággal való reális szembenézést különösen sürgetővé teszi, hiszen abban az elemzők egyetértenek, hogy történelmi tapasztalatok szerint a pénzügyi válságokat hosszú reálgazdasági felgyógyulás szokta követni* (IMF 2009). Az alacsonyabb szintű növekedési pályákra való átállás a számszerűleg kimutatható konvergenciát is érzékelhetetlenné teszi⁴². A lakossági konvergencia várakozások ráadásul nem egyszerűen a folyó jövedelmeket vetik össze, hanem azokat az életmódbeli lehetőségeket, amelyeket a társadalom felhalmozott vagyona és jóléti ellátásai adnak.

10. Összegzés

Tanulmányunk végén kísérletet teszünk arra, hogy magyar szempontból megfogalmazzunk néhány gazdaságpolitikai felvetést⁴³, ami az eddigiekből adódik⁴⁴, s a jövőre nézve – a közgazdasági értekezésekben ritkán használt módszerrel élve – két scenáriót körvonalazzunk. Az elmúlt húsz év gazdasági átalakulásának alapvető problémáját a VoC irodalom nyelvén úgy fogalmazhatjuk meg, hogy *a magyar társadalom az északi modell berendezkedésére vágyik, míg a valóságban kialakult közép- és kelet-európai modell a régi tagállamokban fellelhető négy kapitalizmus típus közül éppen erre egy „porcikájában” sem hasonlít.*

Van-e lehetőség arra, hogy ez a helyzet megváltozzon, a magyar gazdaság áttérjen az innovációvezérelt szakaszra, ami finanszírozhatóvá tenné azokat a jóléti ellátásokat, amiket a társadalom nagy többsége szeretne fenntartani, sőt fejleszteni?

A skandináv országokhoz képest a különbség nemcsak a klaszteranalízisben felmért intézményrendszerben áll fenn, hanem a normákban, attitűdökben is. A *TÁRKI* Európai Társadalmi Jelentése (Tóth 2009) újfent megerősíti azokat a tendenciákat, amiket régóta tudunk. A magyarok nagyon erősen állampártiak, a jóléti ellátásoktól kezdve a vállalatok szabályozásáig

⁴¹ A felzárkózás nem csak az új tagállamokban feszítő kérdés. Az MTI tudósított róla, hogy a hallei gazdasági kutatóintézet szerint a keleti tartományok ötven év múlva érik utol a nyugati tartományokat az egy főre jutó jövedelem tekintetében; ugyanakkor az új konzervatív-liberális kormánykoalíció programjában 2019-et kívánja rögzíteni az életszínvonalbeli kiegyenlítődés céldátumaként. <http://index.hu/gazdasag/vilag/2009/10/18/kelet-nemetország-ötven-ev-alatt-zarkozik-fel/>, letöltve: 2009.10.18.

⁴² Azaz ha számszerűen összehasonlítjuk pl. az IMF (2009) előrejelzése szerint 2010-re várható 1,3 %-os cseh GDP növekedést a 0,3 %-os német GDP növekedéssel, akkor ugyan lehet azt mondani, hogy a cseh gazdaság négyszer olyan gyorsan nő, mint a német, a cseh lakosság a növekedés abszolút értékének a csekély értéke miatt nem fogja közelebb érezni magát a németek életszínvonalához.

⁴³ A magyar gazdaság II. világháború után történetének egyes csomópontjait elemzi *Botos* (2009b).

⁴⁴ Unió szinten is elgondolkodtató, hogy a tagállamok sokféleségének kezelésére elegendő-e a lisszaboni stratégiában a nagyon általánosan megfogalmazott integrált iránymutatások rendszere, s magában a stratégiában nem kellene-e megjeleníteni a tagországok fejlődési pályáinak a különbségeit.

jelentős állami szerepvállalásra vágnak. A jövedelmi egyenlőtlenségeket az európai átlagnál nagyobb mértékben tartják túl nagyoknak, holott a többi országhoz képest nem azok. Annak a támogatottsága, hogy az egyéneknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk saját sorsuk alakításában, a második legalacsonyabb az európai országok között. A vállalkozóvá válást elsősorban a jövedelmi szempontok vezérik, nem a függetlenné válás, a lakosság körében általában is jellemző a kockázatkerülő magatartás. Ugyanakkor az a normakövetési, együttműködési hajlandóság, segítőkészség, másokkal törődés, bizalom, civil szervezetekben való részvétel többnyire ugyan nem különbözik kirívóan a környékbeli országokhoz képest, de nagyon alatta marad a skandináv országokénak. *Hámori és szerzőtársai (2007)* szintén gyöngye versenyszellemet és kooperációs hajlandóságot, az innovációk iránti érzéketlenséget, a személyes felelőség elhárítására való hajlamot, valamint erős állami beavatkozás utáni óhajt találtak a magyar gazdaságban. Egy megvalósítható gazdaságpolitikának mindenképpen számolnia kell ezekkel az adottságokkal. Az államra való ráhagyatkozás és normakövetésre fittyet hányó, önkorlátozás nélküli érdekkövetés ambivalenciája a kádár-kori felemás reformok alatt éleződött ki, azonban a jóléti szolgáltatások nem piaci megoldási igényének mélyebb gyökerei vannak. Magyarország már a 19. század végétől kezdve az európai élmezőnyben volt a társadalombiztosítási programok bevezetésében (Tomka 2008).

Egy társadalom értékrendjét képtelenség radikálisan megváltoztatni, de egy gazdaságpolitikai koncepciónak meg kell határoznia, hogy milyen pontokon, milyen eszközökkel tartja módosíthatónak⁴⁵, mert a normák és attitűdök jelenleg uralkodó kombinációjára lehetetlenség sikeres gazdaságpolitikát építeni.

A magyar gazdaságpolitika az ország eladósodottsága és a nemzetközi gazdasági válság miatt cselekvési kényszer alatt áll, mozgástere roppant korlátozott (Botos 2009a). Véleményünk szerint *a kilábalás sikerességéhez valamilyen irányban fel kell oldani azt az ellentmondást, ami a felzárkózáshoz fűzött felfokozott várakozások és a valóságban kialakult intézményrendszer között feszül. Ha ez nem történik meg, a magyar gazdaságpolitika „stop and go” ciklusai menthetetlenül újratermelődnék*⁴⁶, a társadalmi nyomásnak valamelyik politikai erő előbb-utóbb enged. Meglátásunk szerint a gazdaságpolitika két úton indulhat el a megoldás felé⁴⁷.

⁴⁵ *Hámori és szerzőtársai (2007)* a fiatalabb gazdasági vezetőknél már találtak biztató jelekkel mind a versenyszellemben, mind a kooperációs hajlandóságban.

⁴⁶ *Győrffy (2008)* az uniós országok összehasonlításával mutatja be, hogy a költségvetési kiigazítás hatása csak akkor vált tartóssá, hanem nem pusztán külső kényszerhez való átmeneti alkalmazkodás történt, hanem az államháztartási egyensúly mellett belső elkötelezettség is kialakult.

⁴⁷ A régi nem mediterrán tagállamok és az új tagállamok közötti viszonyt nagyon csábító a centrum – periféria viszonyával érzékeltetni. Az EE is – a német működő tőkét vizsgálva – szégyenlősen idézőjelbe téve említést

Az egyik lehetőség a „*rendezett félperiféria*” forgatókönyve. Ebben az esetben elfogadjuk azt az aszimmetrikus kölcsönös függőséget, ami a fejlett, innovációvezérelt gazdaságokkal szemben kialakult. Továbbra is a külföldi működőtőke vonzása áll a gazdaságpolitika középpontjában, ami a válság után fokozott erőfeszítést igényel. A KKV-kat abban segítik, hogy vagy a multinacionális vállalatok beszállítói legyenek, vagy helyi szolgáltatásokat végezzenek, legfőbb érdekük a munkahelyteremtés. Ez sem kis feladat, mert a nagyvállalatokhoz képest a pozíciójuk a jövedelmezőségben mérve rosszabb és romlik, sőt részesedésük az adókedvezményekből csökkent (Némethné és szerzőtársai 2008). A rendezett félperiféria forgatókönyvében a technikai fejlődés majdnem kizárólagos csatornája a külföldi működő tőkén keresztül létrejövő túlcserélődés. A porteri értelemben vett hazai bázisú, nemzetközileg versenyképes gazdaság fejlesztésére az állam nem vállalkozik, a gazdaság fokozott érzékenysége a külső gazdasági sokkokra fennmarad, a gazdaság duális szerkezetű lesz továbbra is. Az államtól független, önálló egzisztenciák köre érdemben nem bővül, - miként manapság - nemcsak az inaktív és a közalkalmazottak jövedelme függ az államtól, hanem nemzetközi versenyképesség hiányában a hazai vállalkozók jórészt a jövedelme is.

Ehhez a helyzethez igazodik az oktatás- és a K+F politika. Az oktatáspolitikát a szakmunkásképzésre, a felsőfokú szakképzésre és a felsőoktatási alapképzésre összpontosít, hogy a megfelelő közép- és felsőközép szinten képzett munkaerővel javítsa az ország tőkevonzó képességét. A mester- és doktori képzés a jelenleginél sokkal koncentráltabb, éppúgy, mint a kutatás-fejlesztés. A hazai bázisú gazdaság hiányában a K+F fő finanszírozója az állam marad, amihez valamelyest hozzájárulnak a multinacionális vállalatok itteni leányvállalatai. Éppen ezért az állam lényegesen nem növeli a K+F kiadásait, hiszen ha a megnövekedett kiadások nem egy jól működő innovációs rendszerbe kerülnek, nem járulnak hozzá a technikai fejlődéshez. A K+F politika inkább arra törekszik, hogy néhány jól körülhatárolt, szűk területen a világ élvonalába kerüljünk. Szóvirágként vagy a hatvanas évekhez képest lehet tudásalapú gazdaságról beszélni, de a csúcstechnológiák továbbra is szigetszerűen, a multinacionális vállalatokhoz kötődően lesznek jelen. A társadalmi mobilitás a jelenleginél nagyobb, de a családi környezet meghatározó marad, mert az iskolarendszer különböző szegmensei lényegesen kü-

tesz a centrumról, a magról („core”) és a régi uniós perifériáról („old EU periphery”). A centrum – periféria kategóriája azonban olyan széles körben használt (gazdaságföldrajz, gazdaságtörténet, regionális gazdaságtan, szervezetelmélet, politológia, világgazdaságtan, hogy csak a társadalomtudományoknál maradjunk), és egzakt módon oly kevésbé definiált – ráadásul bizonyos kontextusban ideológiai tartalommal terhelt - fogalom, hogy eddig tartózkodtunk a használatáról. A gazdaságpolitikai dilemmák megfogalmazásánál azonban megkockáztatjuk a centrum – félperiféria kifejezést, abban az értelemben, hogy centrum országai az innovációvezérelt szakaszban vannak, míg a félperiféria országainak hazai bázisú gazdaságai a tényezővezérelt szakaszban. A félperiféria a periféria helyett arra utal, hogy a világgazdaság egészét tekintve a helyzetük relatíve előnyös.

lönböző teljesítményt nyújtanak. A társadalmi egyenlőtlenségek nem csökkennek, inkább nőnek. A társadalombiztosítás révén általánosan hozzáférhető egészségügyi szolgáltatások köre csökken, valamelyest a szociális védelem GDP arányos hányada is. A társadalom integrációja az oktatási rendszerben elért eredményeknek köszönhetően kissé javul, de a közbiztonság fenntartása tetemes erőforrásokat köt le. Ez a fejlődési út járható, ha csak részlegesen szorul vissza a korrupció és javul az állami intézményekbe vetett bizalom, a teljesítményelvű kiválasztásba nem kirívó módon keverednek bele a klientúraépítés szempontjai, az egyéb szíveségcserek. A társadalommal sikerül elfogadtatni, hogy az uniós tagság révén sokkal előnyösebb helyzetbe kerültünk, mint akár a szomszédságunkban levő más kelet-, délkelet-európai országok, és a viszonyítási pont nem csak Ausztria. A felzárkózás központi társadalmi célja helyett jól definiált, kézzel fogható részprogramokat valósítanak meg, ami a fejlődés élményét adja, a társadalmi integrációt erősíti. Ez a scenárió is megköveteli, hogy a közigazgatás alapjaiban megújuljon, szakszerűbb munkát végezzen⁴⁸.

A szociológusok és más társadalomtudósok számára nem újdonság, hogy a magyar társadalom *anómiás állapotban* (társadalmi szabálynélküliség) van⁴⁹. Legutóbb *Kopp Mária és kutatócsoportjának felmérése* (2008) bizonyította. A tudásszociológiából megtanultuk, hogy az individuumok életét, az intézményes rendet szimbolikus értelmi világok legitimálják, ami rendet, illetve jogot alkot (Berger–Luckmann 1998). Az anómia azt mutatja, hogy nagyon meggyöngültek a közös célokat, értékeket, normákat megalapozó szimbolikus értelmi világok⁵⁰. A gazdasági siker feltétele, hogy az anómia enyhüljön. Ebben a forgatókönyvben elegendő, ha a gazdasági életben szükséges alapvető normák követése javul. A szimbolikus értelmi világok jelzésszerűen, némi biztonságérzetet, közösségi érzést adva megjelennek a társadalomban (pl. nemzeti, egyházi ünnepek, szimbólumok, rítusok) anélkül, hogy ezekkel az egyén a mindennapi életében azonosulna⁵¹.

⁴⁸ Az Állami Számvevőszék Kutató Intézetében készült kutatás az állam célszerű gazdasági szerepvállalását körvonalazza a 21. század elején (Pulay 2009).

⁴⁹ *Kornai János és Susan Rose-Ackerman* (2004) vezetésével a Collegium Budapest keretében már 2003-ban lezárult a „Honesty and Trust” című nemzetközi interdiszciplináris kutatás, amelyben sokoldalúan bizonyították, hogy a bizalom és tisztesség helyreállítása a sikeres társadalmi-gazdasági átmenet feltétele Közép- és Kelet-Európában.

⁵⁰ A szimbolikus értelmi világok olyan különböző értelemterületeket integráló tradíció-összességek, amelyek az intézményes rendet szimbolikus totalitásként fedik be. A szimbolikus folyamatok a mindennapi tapasztalattól eltérő valóságra való utalások. A szimbolikus értelmi világokat alátámasztó koncepciók a mitológia, teológia, filozófia, tudomány (Berger–Luckmann 1998: 136, 155).

⁵¹ Magyarország az integrálhatóság szempontjából nehezebb eset, mint a többi európai volt szocialista ország. Egy nemzetközi kutatás azt mutatja, hogy ezekben az országokban vagy a vallásos embereknek van határozott többsége (Románia, Moldávia, Lengyelország, Szerbia, Szlovákia, Horvátország, Fehéroroszország, Litvánia, Ukrajna), vagy a nem vallásosoknak (Csehország, a keleti német tartományok). Három ország, Magyarország, Szlovénia, és Bulgária megosztottak, mind a kifejezetten vallásos, mind a kifejezetten nem vallásos emberek csoportja erőteljes pólust képez. Több kérdéssel térképezték fel a nemzeti büszkeséget, az élen négy ortodox

A másik foratókönyvet „*a rendszerváltozás álmának*” neveztük el, amelyben a magyar gazdaságpolitika elkezd előkészíteni az utat az innovációvezérelt szakasz felé. „Nagy ugrásról” nem lehet szó, csak egy generációs távlatban beérő munka megkezdéséről. Az állam kihasználja azokat a lehetőségeket egy iparpolitikai stratégia megvalósítására, a porteri hazai bázisú gazdaság építésére (ideértve az innovációs aktivitással párosuló szolgáltatásokat), amit az uniós versenypolitika meghagyott⁵². A nem elhanyagolható tőkeexportunk azt jelzi, hogy a hazai bázisú gazdaság csírái jelen vannak. Mindemellert a külföldi működőtőke vonzása fontos marad. A KKV politika nemcsak a munkahelyteremtést célozza, hanem az exportképesség elérését is. Az alacsony képzettségűek számára ekkor is kell munkahelyteremtő programokról gondoskodni, de a súlypont nem itt van. A lakosság megnövekedett megtakarítási hajlandósága növeli a belső forrásokat. A gazdaságpolitikát messzemenően támogatja az oktatáspolitika, a humántőke fejlesztése ennek a scenáriónak az első számú prioritása. Az oktatáspolitika arra törekszik, hogy a társadalom lehető legszélesebb köréből bevonja a gyerekeket a közoktatásba, és legalább középfokú végzettséggel, munkapiacra használható tudással engedje ki. A társadalmi esélyegyenlőséget a szigorúan standardizált követelményrendszer és a szegregáció felszámolása, valamint az tanórákon kívüli nevelési, szocializációs célú foglalkozások finanszírozása biztosítja. A társadalmi mobilitás dinamikusan megnő. A szakmunkásképzés itt is fontos terület, de nagy figyelmet kap és szélesebb körű a felsőoktatási mester- és doktori képzés. Utóbbinak az ad értelmet, hogy az állam képes innovációs stratégia megfogalmazására és megvalósítására⁵³, amelyben a multinacionális vállalatok leányvállalatai mellett egyre inkább építhet a hazai bázisú vállalatokra is. Paradox módon, noha ebben a scenárióban a gazdasági fejlődés elindításában az állam szerepe nagyobb, idővel az államtól független, önálló egzisztenciák száma egyre gyarapodik, a középosztály szélesedik. Ebben a foratókönyvben az óriási kihívásokra tekintettel csak a teljesítmény a kiválasztás szempontja, a politikai lojalitás nem lehet ennek a helyettesítője, a szakértelem felértékelődik. A korrupcióval szemben a zéró tolerancia elvét nemcsak meghirdetik, hanem a politikai felső vezetők példamutatása révén egy generációnyi idő alatt átjárja az egész társadalmat. A demográfiai folyamatok korlátozzák

többségű országot (Fehéroroszország, Románia, Bulgária, Moldávia) találunk, a sor végén Magyarország után már csak a keleti német tartományok állnak (Zulehner és szerzőtársai, 2008). *Magyarországon tehát a társadalmi integrációt sem a világnézeti közösség, sem a nemzeti büszkeség nem segíti, mint más környező országokban.*

⁵² Török (2004) már évekkal ezelőtt felhívta a figyelmet az uniós csatlakozás utáni aktív iparpolitika szükségességére. Voszka (2008) és Antalóczy (2008) esettanulmányai tanulságosak két nemzeti bajnoknak tekinthető hazai vállalat történetéről.

A gazdaságfejlesztésről, a külföldi működőtőke szerepéről és a hazai bázisú gazdaság gyöngeségéről eddig mondottakat egy „állatorvosi ló” tökéletességével illusztrálja Varga György (2009) HVG-ben megjelent cikke a hazai járműiparról.

⁵³ A magyar K+F és innovációs stratégia lehetőségeiről lásd Török (2006).

ugyan a jóléti szolgáltatások bővítését, de az előző esettel szemben közép távon itt lehetséges a szinten tartás, illetve a minőségi javulás. A rugalmasabb foglalkoztatási lehetőségeknek, a stabil családpolitikai rendelkezéseknek és a jövőbe vetett hit erősödésének következtében a demográfiai folyamatok is lassan kedvezőbbé válnak.

Ebben a scenárióban a kormányzat már nem csak eszközként, díszletként használja a szimbolikus értelmi világokat a minimálisan szükséges normakövetés helyreállítása és a társadalom „pacifikálása” érdekében, hanem a társadalom civil szervezetei aktívan részt vesznek a társadalom szimbolikus értelmi világának újrateremtésében, a társadalom tagjai széles körben azonosulnak is azzal, a társadalmi kohézió erősödik.

Összefoglalva, a „*rendezett félperiféria*” azt jelenti, hogy a jelenlegi fejlődési pályán marad az ország, de a mainál sokkal jobban szervezett módon. A „*rendszerváltozás álma*” egy hosszú távú fejlődést alapoz meg, ami eljuttat a félperifériáról a centrumba, az innovációvezérelt gazdaságba. Az első verzió megvalósításához szükséges eszközrendszer a kormányzat kezében van, tehát professzionális kormányzással elérhető, azonban húsz éve rögzült várakozásokat kell áthangolni. A második verzió még nagyobb kihívást jelent a kormányzás, a közigazgatás számára, ráadásul, ha elhibázzák a gazdaságfejlesztési programokat, az egyensúlyi helyzet tovább romolhat. Még ennél is nagyobb nehézség, hogy megvalósulásához egy másik fejlődési pályára (trajectory) kell átállni, amit úgyis mondhatunk, hogy civilizációs átalakulást követel az egész társadalomtól. Erre pedig egy kormányzatnak nincs igazán ráhatása. Ahol a történelemben végbement ilyen nagyszabású átalakulás, ott az alulról jövő társadalmi mozgások szerencsésen összetalálkoztak a kormányzat szándékával.

A magyar társadalomnak kétségtelenül fájdalmas lenne annak a „gyász munkának” az elvégzése, amit a rendszerváltozás kori álmok revidálása jelentene. Ha történelmi távlatból nézzük a folyamatokat, azzal kell szembesülnünk, hogy Magyarország a kapitalista modernizáció során sose jutott kedvezőbb helyzetbe, mint Európa perifériája, azaz a világgazdaság félperifériája. *Romsics* (2008a) több szerző számításait vetette össze a GDP alakulásáról, amelyek között jelentékeny eltérések vannak, de ezek Magyarország relatív helyzetének megítélésén nem változtatnak. Ezért csak mítosz, hogy a dualista Magyarország azon az úton haladt, ami az európai élbolyba vezetett volna (*Romsics* 1999). A modernizáció jellege a visszamenőleg csodálattal szemlélet Monarchia idején is szigetszerű volt, a termelés számos iparágban néhány újonnan, főként külföldi tőkével létrehozott gyárban összpontosult (*Berend–Szuha*y 1973). A szocializmus negyven éve elég hosszú idő lett volna ahhoz, hogy az útfüggőség (path dependency) *Northól* (2006) ismert jelensége súlyos problémát jelentsen. Ennek alapján is várható volt, hogy a radikális intézményi változások után azok utólag, fokozatosan mé-

lyülnek el. Amikor azonban a rendszerváltozás után Magyarország az uniós felzárkózást célozta meg, nemcsak a szocialista múlt hagyatékának felszámolására vállalkozott, hanem olyan pozíció elérésére, ami a kapitalizmus 19. századi kialakulása óta még soha nem sikerült neki.

Ha őszinték vagyunk magunkhoz, nagyon súlyos érvek szólnak amellett, hogy Magyarország útja a belátható történelmi jövőben a „rendezett félperiféria” forgatókönyve mentén járható. Már az is óriási erőfeszítést igényel, hogy a jelenlegi helyzetéből, a kaotikus félperifériából eljusson a rendezett félperiféria állapotába. Ha ezen túl akarunk lépni, akkor az a teljesítmény is kevés, amit a dualizmus korában nyújtott az ország. Ugyanakkor a szcenáriók áttekintése azt mutatja, hogy nem lehet egyszerre két vasat a tűzben tartani, mert *a történelmileg tervezhető időtávon belül nem lehet egyszerre a két fejlődési pályán haladni*. Ha pl. úgy költ az állam K+F-re, mintha lennének hazai bázisú, innovációvezérelt vállalatok, mintha lenne egy működőképes nemzeti innovációs rendszer, akkor annak a lehetősége is elvesz, hogy legalább egy-két területen, az erre hajlandó multinacionális cégekkel együttműködve, a szűkös forrásokat koncentráltan felhasználva az élvonalba kerüljünk. Ha nem követünk konzisztens gazdaság- és társadalompolitikát, akkor két szék közül a pad alá esünk, pontosabban nem tudunk kikászálódni a pad alól.

A „rendszerváltozás álma” majdnem a csoda kategóriájába tartozik, a bukás veszélyét nagy eséllyel hordozza magában. Csak akkor lehet megkísérteni, ha kormányzati elszánás és egy kritikus tömegű társadalmi támogatás együttesen jelen van, s a támogatók ténylegesen egy versenyképes és versenyző gazdaság kiépítésében érdekeltek, nem a járadékvadászatban. A társadalmi tőkével kapcsolatos problémákra többször utaltunk, de legalább ekkora probléma a közigazgatás teljesítménye, illetve a jó kormányzás, a „good governance”. Egy olyan államtól várnánk el a szakszerű, távlatos gondolkodásra képes igazgatást, gazdaságfejlesztést, amelyiknek nemrég a standolás józaneszű szabályozása apokaliptikus méretű feladatot jelentett.

A reménynek annyi szikrája marad számunkra, hogy nagy átalakulások az elemzők számára is mindig váratlanul kezdődnek, s a gazdasági válságok alkalmat adnak rá.

Irodalomjegyzék

- Acemoglu, D. – Aghion, P. – Zilibotti, F. 2002: *Distance to Frontier, Selection, and Economic Growth*. National Bureau of Economic Research, Working Paper, 9066.
- Aghion, P. – Bloom, N. – Blundell, R. – Griffith, R. – Howitt, P. 2005: Competition and Innovation: An Inverted U Relationship. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 120(2), 701-728. o.
- Ahn, S. 2002: *Competition, Innovation and Productivity Growth: A Review of Theory and Evidence*. OECD Department Working Papers, No. 317.
- Aiginger, K. 2008: *The Impact of Competition on Macroeconomic Performance*. Österreichische Institut für Wirtschaftsforschung, WIFO Working Papers, No. 318.
- Aiginger, K. – Guger, A. – Leoni, T. – Walterskirchen, E. 2007: *Reform Perspectives on Welfare State Models in Global Capitalism*. Österreichische Institut für Wirtschaftsforschung, WIFO Working Papers, No. 303.
- Altuzarra, A. – Puerta, C. – Serrano, F. 2007: Evaluating the Relative Innovative Position of European Union Member Countries: An Empirical Analysis. *International Review of Applied Economics*, Vol. 21, No. 1, 175-188. o.
- Akkermans, D. – Castaldi, C. – Los, B. 2009: Do 'liberal market economies' really innovate more radically than 'coordinated market economies'? Hall and Soskice reconsidered. *Research Policy*, Vol. 38(1), 181-191. o.
- Akram, N. – Pada, I. 2009: *Education and Economic Growth: A Review of Literature*. MPRA Paper, No. 16200.
- Allen, F. – Bartiloro, L. – Kowalewski, O. 2005: *The Financial System of the EU 25*. MPRA Paper, No. 652.
- Amable, B. 2003: *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford University Press, Oxford.
- Amable, B – Demmou, L. – Ledezma, I. 2008: *Competition, Innovation and Distance to Frontier*. Centre d'Economie de la Sorbonne, CES Working Papers.
- Amable, B. – Lung, Y. 2008: *The European Socio-Economic Models of a Knowledge-based society. Synthesis and policy implications*. <http://leda.univ-evry.fr/esemk/partiepublic/Documentsandpublications.htm>, letöltve: 2008. 11. 21.
- Antalóczy Katalin 2008: Állami piacteremtés – nemzeti bajnok teremtése: a Richter Gedeon NyRt. esete. *Külgazdaság*, LII. évf., július-augusztus, 41-80. o.
- Anxo, D. – Niklasson, H. 2006: The Swedish Model in Turbulent Times: Decline or Renaissance? *International Labour Review*, Vol. 145, Issue 4, 339-371. o.
- Aronja, R. – Ladaique, M. – Pearson, M. 2001: *Growth, Inequality and Social Protection*. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers, No. 51, OECD Publishing.
- Artner Annamária 2007: A növekedés ára – az ír foglalkoztatási viszonyok. *Statisztikai Szemle*, 85. évf., 6. szám, 485-506. o.
- Asheim, B. T. – Coenen, L. 2006: Contextualising Regional Innovation Systems in a Globalising Learning Economy: On Knowledge Bases and Institutional Frameworks. *Journal of Technology Transfer*, Vol. 31(1), 163-173. o.
- Barro, R. J. 2005: *A gazdasági növekedést meghatározó tényezők*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Barro, R. J. – Sala-i-Martin, X. 2004: *Economic Growth*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Beck, T. – Demirgüç-Kunt A. – Levine, R. 2000: "A New Database on Financial Development and Structure," *World Bank Economic Review*, 14, Updated in 2006, 597-605. o.
- Beck, T. – Levine, R. 2003: *Legal Institutions and Financial Development*. World Bank Policy Research, Working Paper 3136.
- Bélyácz Iván – Kuti Mónika 2009: Külföldi működőtőke és külső eladósodás. *Közgazdasági Szemle*, LVI. évf., február, 133-154. o.
- Berend T. Iván 2008: *Európa gazdasága a 20. században*. História – MTA Történettudományi Intézete.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós 1973: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944*. Kossuth és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Berger, H. – Danninger, S. 2006: *The Employment Effects of Labor and Product Markets Deregulation and their Implications for Structural Reform*. CESifo, Working Paper, No. 1709.

- Berger, P. – Luckmann, T. 1998: *A valóság társadalmi felépítése*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- Berrou, J-P. – Carrincazeaux, C. 2005: *La diversité des capitalismes et les pays d'Europe centrale et orientale*. Groupement de Recherches Economiques et Sociales, Cahiers du GRES, 2005-18.
- Bilbao-Osorio, B. – Rodríguez-Pose A. 2004: From R&D to Innovation and Economic Growth in the EU. *Growth and Change*, Vol. 35, No. 4, 434-455. o.
- Blanchard, O. – Giavazzi, F. 2003: Macroeconomic Effects of Regulation and Deregulation in Goods and Labor Markets. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 118(3), 879-907. o.
- Blanke, T – Hoffmann, J. 2008: Towards a European social model preconditions, difficulties and prospects of a European social policy. *International Journal of Public Policy*, Vol. 3, Nos. 1/2, 20-38. o.
- Boeri, T. 2002: *Social Policy: One for all?* Paper presented at a CEPPII conference on Policy Competition and the Welfare State, The Hague, 29-30 November.
- Boeri, T. 2005: *Reforming labor and Product Markets: Some Lessons from Two Decades of Experiments in Europe*. IMF, Working Paper, WP/05/97.
- Boeri, T. – Nicoletti, G. – Scarpetta, S. 2000: *Regulation and Labor Market Performance*. CERP Discussion Paper Series, No. 2420.
- Botos Katalin 2009a: Importált és hazai valóság. Közép-Európai Közlemények II. Évf. 1. 7-17. o.
- Botos, Katalin (szerk.) 2009b: *Is Hungary really different?* Heller Farkas Papers, Vol. 7, No. 1.
- Buchen, C. 2007: Estonia and Slovenia as Antipodes. In Lane, D. – Myant M. (szerk.): *Varieties of Capitalism In Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire-New York, 65-89. o.
- Callan, T. – Nolan, B. – Walsh, J.R. – Whelan, C.T. – Maître, B. 2008: *Tackling Low Income and Deprivation: Developing Effective Policies*. The Economic and Social Research Institute, Dublin, Research Series, 1/2008.
- Cameron, D. 2001: Unemployment, Job Creation, and Economic and Monetary Union. In Bermeo, N. (szerk.): *Unemployment in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 7-51. o.
- Cazes, S. – Nesporova, A. 2007: Labour markets in Central and South-Eastern Europe: From transition to stabilization. In Cazes, S. – Nesporova, A. (szerk.): *Flexicurity: A Relevant Approach for Central and Eastern Europe*. Geneva, International Labour Office, 9-56. o.
- CEC 2005: *European values in the globalised world*. Contribution of the Commission to the October Meeting of Heads of State and Government. Commission of the European Communities, COM (2005) 525 final, Brussels.
- Cernat, L. 2006: *Europeanization, Varieties of Capitalism and Economic Performance in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York.
- Chikán Attila – Czakó Erzsébet 2009: Versenyképesség vállalati nézőpontban. In Chikán Attila – Czakó Erzsébet (szerk.): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 35-95. o.
- Chinkov, G. 2006: *Research and Development Spillovers in Central and Eastern Europe*. Transition Studies Review, Vol. 13 (2), 339-355. o.
- Commander, S. 2007: Skills and transition. In Estrin, S. – Kolodko, G. W. – Uvalic, M. (szerk.): *Transition and Beyond*. Palgrave Macmillan, Hampshire-New York, 118-132. o.
- Conway, P. – Janod, V. – Nicoletti, G. 2005: *Product Market Regulation in OECD Countries: 1998 to 2003*. OECD Economics Department, Working Papers, No. 419.
- Conway, P. – de Rosa, D. – Nicoletti, G – Steiner, F. 2006: *Regulation, Competition and Productivity Convergence*. OECD Economics Department, Working Papers, No. 509.
- Crescenzi R. 2005: Innovation and Regional Growth in the Enlarged Europe: The Role of Local Innovative Capabilities, Peripherality, and Education. *Growth and Change*, Vol. 36, No. 4, 471-507. o.
- Csaba László 2007: Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., szeptember, 757-773. o.
- Csaba László 2008: Az újfajta makroökonómiai populizmus. *Pénzügyi Szemle*, 55. évf., 4. szám, 592-606. o.
- Csaba László 2009a: A szovjetológiától az új intézményi közgazdaságtanig – töprengések két évtized távlatából. *Közgazdasági Szemle*, LVI. évf., szeptember, 749-768. o.
- Csaba László 2009b: *Crisis in Economics?* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- De Beus, J 2004: The Netherlands: monetary integration and the Polder model. In Martin, A. – Ross, G. (szerk.): *Euros and Europeans. Monetary Integration and the European Model of Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 174-200. o.
- De Haan, J. – Naaborg I. 2004: Financial Intermediation in Accession Countries: The Role of Foreign Banks. In Masciandro, D. (szerk.): *Financial Intermediation in the New Europe*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 181-207. o.
- De Koning, J. – Mosley, H. (szerk.) 2001: *Labour Market Policy and Unemployment*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton.
- Demirgüç-Kunt A. – Levine, R. 2008: *Finance, Financial Sector Policies, and Long-Run Growth*. The World Bank Development Research Group, Policy Research, Working Paper, 4469.
- Dimitrova, D. – Petkov, K. 2005: Comparative Overview: Changing Profiles, Action and Outcomes for Organized Labour in Central and Eastern Europe. In Dimitrova, D. – Vilroks, J. (szerk.): *Trade Union Strategies in Central and Eastern Europe: Towards Decent Work*. International Labour Office, Budapest, 15-62. o.
- Dutz, M. A. – Hayri, A. 2000: *Does More Intense Competition Lead to Higher Growth?* The World Bank Development Research Group, Policy Research, Working Paper, 2320.
- Ebbinghaus, B. 1999: Does a European Social Model Exist and Can It Survive? In Huemer, G. – Mesch, M. – Traxler, F. (szerk.): *The Role of Employer Associations and Labour Unions in the EMU*. Institutional Requirements for European Economic Policies, Ashgate, Aldershot, 1-26. o.
- Eichhorst, W. 2007: *The Gradual Transformation of Continental European Labor Markets: France and Germany Compared*. Institute for the Study of Labor, Bonn, IZA Discussion Paper, No. 2675.
- Esping-Andersen, G. 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge.
- Estrin, S. – Kolodko, G. W. – Uvalic, M. (szerk.) 2007: *Transition and Beyond*. Palgrave Macmillan, Hampshire-New York.
- European Central Bank 2008: *EU Banking Structures*. Frankfurt am Main.
- EC 2005: *Social Capital*. European Commission, Special Eurobarometer, No. 223.
- EC 2007: *Towards Common Principles of Flexicurity: more and better jobs through flexibility and security*. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, adopted on 27 June 2007, COM (2007) 359 final.
- EC 2008: *Industrial Relations in Europe 2008*. European Commission, Brussels.
- EC 2009: Five years of enlarged Europe. European Commission, *European Economy*, 1/2009.
- Farkas Beáta 2008: The First Cycle of the Relunched Lisbon Strategy, In Jesien, L. (szerk.): *European Policy in the Making*. Tischner European University, Kraków, 363-386. o.
- Fazekas Rozália – Tokaji Károlyné 2007: Társadalmi szükségletek – szociális védelmi rendszerek. *Statisztikai Szemle*, 85. évf., 2. szám, 101-129. o.
- Feldmann, M. 2007: The Origins of Varieties of Capitalism: Lessons from Post-Socialist Transition in Estonia and Slovenia. In Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (szerk.): *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 328-350. o.
- Feldmann, H. 2004: How Flexible are Labour Markets in the EU Accession Countries Poland, Hungary and the Czech Republic? *Comparative Economic Studies*, 46, 272-310. o.
- Fialova, K. – Schneider, O. 2008: *Labour Market Institutions and their Effect on Labour Market Performance in the New EU Member Countries*. CESifo, Working Paper, No. 2421.
- Fiori, G. – Nicoletti, G. – Scarpetta, S. – Schiantarelli, F. 2008: *Employment Outcomes and the Interaction Between Product and Labor Market Deregulation: Are They Substitutes or Complements?* Boston College, Working Papers in Economics, No. 663.
- Gács János 2007: A gazdasági globalizáció számokban. A nyitottság alakulása az EU országaiban, I-II. rész. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., október, 876-902. o., november, 960-973. o.
- Gangl, M. 2000: *Education and Labour Market Entry across Europe: The Impact of Institutional Arrangements in Training Systems and Labour Markets*. Arbeitspapiere – Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Nr. 25.
- Genschel, P. 2004: Globalization and the welfare state: a retrospective. *Journal of European Public Policy*, Vol. 11, No. 4, 613-636. o.

- Griffith, R. – Harrison, R. – Simpson, H. 2006: *Product Market Reform and Innovation in the EU*. The Institute for Fiscal Studies, WP06/17.
- Guillén, A. 2007: Spain: Starting from Periphery, Becoming Centre. In Kvist, J. – Saari, J (szerk.): *The Europeanisation of social protection*. The Policy Press University of Bristol, Bristol, 117-136. o.
- Györfly Dóra 2006: Globális kihívások és nemzetgazdasági alkalmazkodás. A gazdaságpolitikai feyelem intézményesítése Svédországban. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf., június, 540-559. o.
- Györfly Dóra 2008: Költségvetési kiigazítás és növekedés az Európai Unióban. Tanulságok Magyarország számára. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., november, 962-986. o.
- Hall, P. A. – Gingerich D. W. 2004: *Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macro-Economy: An Empirical Analysis*. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Cologne, Discussion Paper, 5.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk.) 2001: *Introduction. Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford, 1-68. o.
- Halmai Péter 2009: Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. *Statisztikai Szemle*, 87. évf., 1. szám, 41-62. o.
- Hámori Balázs – Szabó Katalin – Derecskei Anita – Hurta Hilda – Tóth László 2007: Versengő és kooperatív magatartás az átalakuló gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., június, 579-601. o.
- Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (szerk.) 2007: *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford.
- Hanushek, E.A. – Wößmann, L. 2007: *The Role of Education Quality in Economic Growth*. World Bank Policy Research, Working Paper, 4122.
- Heipertz, M. – Ward-Warmedinger 2008: Economic and Social Models in Europe and the Importance of Reform. *Financial Theory and Practice*, 32 (3), 255-287. o.
- Hemerjick, A. – Slegers, P. 2007: The Netherlands: Social and Economic Normalization in an Era of European Union Controversy. In Kvist, J. – Saari, J (szerk.): *The Europeanisation of social protection*. The Policy Press University of Bristol, Bristol, 175-194. o.
- Høj, J. – Jimenez, M. – Maher, M. – Nicoletti, G. – Wise, M. 2007: *Product Market Competition in the OECD Countries*. OECD Economics Department, Working Papers, No. 575.
- IMF 2009: *World Economic Outlook*. International Monetary Fund, Washington, DC, October.
- Inzelt Annamária 2008: Közvetlen tőkebefektetések és a vezetői tudás áramlása az átmenet idején. *Európai Tükör*, XIII. évf., 1. sz., 46-72. o.
- Jæger, M. M. – Kvist, J. 2004: Pressures on State Welfare in Post-industrial Societies: Is More or Less Better? In Taylor-Gooby, P. (szerk.): *Making a European Welfare State?* Blackwell Publishing Ltd., Malden-Oxford, 17-34. o.
- Kapás Judit – Czeglédi Pál 2008: Technológiai és intézményi változások a munkapiacra és a vállalati szervezetben. Nyugat- és kelet-közép-európai összehasonlítás. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., április, 308-332. o.
- Karsai Judit 2006: Kockázati tőke európai szemmel. A kockázati- és magántőkeipar másfél évtizedes fejlődése Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf., november, 1023-1051. o.
- Karsai Judit 2009: Az aranykor vége. A kockázati-tőke-ágazat fejlődése Közép-Kelet-Európában. *Közgazdasági Szemle*, LVI. évf., január, 46-68. o.
- Kasman, A. – Yildirim, C. 2006: Cost and profit efficiencies in transition banking: the case of new EU members. *Applied Economics*, Vol. 38, No. 9, 1079-1090. o.
- Kiander, J. 2004: *Growth and Employment in Nordic Welfare States in the 1990s: A Tale of Crisis and Revival*. VATT Discussion Papers, Government Institute for Economic Research, Helsinki.
- Kilponen, J. – Santavirta, T. 2007: *When do R&D subsidies boost innovation? Revisiting the inverted U-shape*. Bank of Finland Research, Discussion Papers 2007/10.
- King, L. P. 2007: Central European Capitalism in Comparative Perspective. In Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (szerk.): *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 307-327. o.
- Kleinman, M. 2002: *A European Welfare State?* Palgrave, Hampshire-New York.

- Knell, M. – Srholec, M. 2007: Diverging Pathways in Central and Eastern Europe. In Lane, D. – Myant M. (szerk.): *Varieties of Capitalism In Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire-New York, 40-62. o.
- Kopp Mária (szerk.) 2008: *Magyar lelkiállapot 2008: esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest.
- Korhonen, T. 2001: *Finnish monetary and foreign exchange policy and the changeover to the euro*. Bank of Finland Discussion Papers, 25/2001.
- Kornai János 2005: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, LII. évf., december, 907-936. o.
- Kornai, J. – Rose-Ackerman, S. 2004: *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition*. Palgrave Macmillan, New York-Hampshire.
- Köhler, M. – Hommel, J. – Grote, M. 2006: *The Role of Banks in the Transmission of Monetary Policy in the Baltics*. Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung GmbH. Mannheim, Discussion Paper No. 06-005.
- Lane, D. 2007: Post-State Socialism: A Diversity of Capitalism? In Lane, D. – Myant M. (szerk.): *Varieties of Capitalism In Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire-New York, 13-39. o.
- Lane, D. – Myant M. (szerk.) 2007: *Varieties of Capitalism In Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire-New York.
- Lengyel Imre – Rechnitzer János 2004: *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Levine, R. – Zervos, S. 1998: Stock Markets, Bank, and Economic Growth. *American Economic Review*, Vol. 88, 3, 537-558. o.
- Maastricht Economic and social Research and training centre on Innovation and Technology 2009: *European Innovation Scoreboard 2008*. <http://www.proinno-europe.eu/metrics>, letöltve: 2009. 05. 01.
- Makó Csaba – Illésy Miklós 2007: Economic Modernisation in Hungary: between Path Dependency and Path Creation. In Makó Csaba – Moerel, H. – Illésy Miklós – Csizmadia Péter (szerk.): *Working it out? The Labour Process and Employment Relations in the New Economy*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 47-64. o.
- Marton, K. – McCarthy, C. H. 2008: From State to Foreign Ownership: The Banking Sector in Eastern and Central Europe. *Global Economy Journal*, Vol. 8, Iss. 3, Art. 8. 1-14. o., <http://www.bepress.com/gej/vol8/iss3/8> DOI: 10.2202/1524-5861.1410, letöltve: 2009. 04. 03.
- Mihaljek, D. 2004: Banking Industry in Central and Eastern Europe: The Unexpected Leader in the Transition and Integration with the EU. In Masciandro, D. (szerk.): *Financial Intermediation in the New Europe*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 8-27. o.
- Mucci, F. – Papi L. – Revoltella, D. 2004: New Europe Banking: The Role of International Players. In Masciandro, D. (szerk.): *Financial Intermediation in the New Europe*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 158-180. o.
- Muraközy László (szerk.) 2007: *Fecseg a felszín és hallgat a mély*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Murinde, V. – Agung, J. – Mullineux, A. 2004: Patterns of Corporate Financing and Financial System Covergence in Europe. *Review of International Economics*, Vol. 12(4), 693-705. o.
- Mykhnenko, V. 2007: Strengths and Weaknesses of ‘Weak’ Coordination: Economic Institutions, Revealed Comparative Advantages, and Socio-Economic Performance of Mixed Market Economies in Poland and Ukraine. In Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (szerk.): *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 351-378. o.
- Myrdal, G. 1957: *Economic Theory and Under-developed Regions*. Gerald Duckworth & Co. Ltd., London.
- Némethné Gál Andrea – Sinkovics Alfréd – Szentessy Judit 2008: Helyzetbe hozhatók-e a kis- és középvállalati szektor társas vállalkozásai? *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., 2008. szeptember, 807-825. o.
- Nicoletti, G. – Scarpetta, S. 2005: *Product Market Reforms and Employment in OECD Countries*. OECD Economics Department, Working Papers, No. 472.
- Nicoletti, G. – Scarpetta, S. – Boylaud, O. 2000: *Summary Indicators of Product Market Regulation with an Extension to Employment Protection Legislation*. OECD, Working Paper, No. 226.

- North, D. C. 2006: Institutions, *Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, New York.
- OECD 2007: *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World*. Vol. 1., OECD, Paris.
- O'Hagan, E. 2002: *Employee Relations in the Periphery of Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York.
- Perroux, F. 1972: *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Pissarides, F. 2004: Financial Structures and Private Sector Development in the New Europe. In Masciandro, D. (szerk.): *Financial Intermediation in the New Europe*. Edward Elgar, Cheltenham-Northampton, 56-86. o.
- Porter M. E. 1998: *The Competitive Advantage of Nations*. Palgrave Hampshire-New York.
- Pulay Gyula (szerk.) 2009: *Az állam célszerű globális szerepvállalása a XXI. század elejének globális gazdaságában*. Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest.
- Pye, R. B. K. 2005: The evolution of Financial services in Transition Economies: An Overview of the Insurance Sector. *Post-Communist Economies*, Vol. 17, No. 2, 205-223. o.
- Rashid, M. – Rutkowski, J. – Fretwell, D. 2005: Labor Markets. In Barr, N. (szerk.): *Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe*. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, 59-87. o.
- Reininger T. – Schardax, F. – Summer, M. 2002: *Financial System Transition in Central Europe: The First Decade*. SUERF Studies, Vienna.
- Revaud, G. 2007: The European Employment Strategy: Towards More and Better Jobs? *Journal of Common Market Studies*, Vol. 45, No. 2, 411-434. o.
- Rodrigues, M. J. 2009: The European Lisbon Agenda and national diversity: key issues for policy-making. In Rodrigues, M. J. (szerk.): *Europe, Globalization and the Lisbon Agenda*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham-Northampton, 133-148. o.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2008a: Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. *Rubicon*, 2-3. sz., 4-17. o.
- Romsics Ignác 2008b: Suomi titkai. *Rubicon*, 2-3. sz., 86-93. o.
- Ryner, J. M. 2002: *Capitalist Restructuring, Globalisation and the Third Way. Lessons from the Swedish Model*. Routledge, Abingdon-New York.
- Sacchi, S. 2007: Italy: Between Indifference, Exploitation and the Construction of a National Interest. In Kvist, J. – Saari, J (szerk.): *The Europeanisation of social protection*. The Policy Press University of Bristol, Bristol, 77-98. o.
- Sakellaropoulos, T. 2007: Greece: the Quest for National Welfare Expansion through More Social Europe. In Kvist, J. – Saari, J (szerk.): *The Europeanisation of social protection*. The Policy Press University of Bristol, Bristol, 211-228. o.
- Sapir, A. 2006: Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44, No. 2, 369-390. o.
- Schiff, J. – Egoumé-Bossogo, P. – Ihara, M. – Konuki, T. – Krajnyák, K. 2006: *Labor Market Performance in Transition*. IMF Occasional Paper, 248.
- Schubert, C. B. – Martens, H. (szerk.) 2005: *The Nordic model: A recipe for European success?* European Policy Center, Brussels, EPC, Working Paper, No. 20.
- Schwab, K. (szerk.) 2009: *The Global Competitiveness Report 2009-2010*. World Economic Forum, Geneva.
- Sharpe, A. – Currie, I. 2008: *Competitive Intensity as Driver of Innovation and Productivity Growth: A Synthesis of the Literature*. Centre for the Study of Living Standards, Ottawa, Research Report, No. 2008-3.
- Siebert, H. 2006: *Old Europe's Social Model – A Reason of Low Growth? The Case of Germany*. Kiel Institute for World Economics, Kiel, Working Paper No. 1291.
- Sinn, H-W. 2007: *The Welfare State and the Forces of Globalization*. Ifo Institute for Economic Research at the University of Munich, CeSifo, Working Paper, No. 1925.
- Sissenich, B. 2007: *Building States without Society: European Union Enlargement and the Transfer of EU Social Policy to Poland and Hungary*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham-Plymouth.

- Soskice, D. 2007: Macroeconomics and Varieties of Capitalism. In Hanké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (szerk.): *Introduction. Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 89-121. o.
- Srholec, M. 2009: Does foreign ownership facilitate cooperation on innovation? Firm-level evidence from the enlarged European Union. *European Journal of Development Research*, Vol. 21, 1, 47-62. o.
- Stanojevic, M. 2005: Avoiding Shock Therapy: Trade Unions' Role in the Transition to a Market Economy in Slovenia. In Dimitrova, D. – Vilroxx, J. (szerk.): *Trade Union Strategies in Central and Eastern Europe: Towards Decent Work*. International Labour Office, Budapest, 15-62. o.
- Szanyi Miklós 2009: Tudomány és innováció, avagy mit és hogyan fejlesszen az állam a kis európai országokban? *Külgazdaság*, LIII. évf., május-június, 63–90. o.
- Taylor, M. Z. 2004: *Empirical Evidence Against Varieties of Capitalism's Theory of Technological Innovation*. International Organization Vol. 58, Summer, 601-631. o.
- Thakur, S. – Keen, M. – Horváth, B. – Cerra, V. 2003: *Sweden's Welfare State. Can the Bumblebee Keep Flying?* International Monetary Fund, Washington.
- Tomka Béla 2008: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Corvina, Budapest.
- Tóth I. Gy. (szerk.) 2009: *Európai Társadalmi Jelentés*. TÁRKI Zrt., Budapest.
- Török Ádám 2001: A gazdasági modernáció stratégiája Finnországban. *Vezetéstudomány*, XXXII. évf., 7-8., 58-73. o., 9., 31-38. o.
- Török Ádám 2004: Vállalati és állami szerep a magyar iparfejlődésben a kilencvenes évek után. *Competitio*, III. évf., 2. szám.
- Török Ádám 2006: *Stratégiai ágazat stratégia nélkül?* ISES Könyvek VIII., Savaria University Press, Szombathely.
- Török Ádám 2009: In-depth comment on the varieties of capitalism in the new Member States. In Rodrigues, M. J. (szerk.): *Europe, Globalization and the Lisbon Agenda*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham-Northampton, 177-183. o.
- UNCTAD 2008: *World Investment Report 2008*. United Nations, New York and Geneva.
- Varga György 2009: Merre húz a járműipar? *HVG*, október 10., 48-50. o.
- Visser, J. 2009: *The ICTWSS Database: Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts in 34 countries between 1960 and 2007*. Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies AIAS, University of Amsterdam.
- Vitols, S. 2004: *Changes in Germany's Bank-Based Financial System: A Varieties of Capitalism Perspective*. Discussion Paper II, 2004 – 03, Wissenschaftszentrum, Berlin.
- Voszka Éva 2008: Állami piacteremtés – nemzeti bajnok teremtése: a Vegyépszter esete. *Külgazdaság*, LII. évf., július-augusztus, 6-40. o.
- Wolinetz, S. B. 2001: Modell Nederland. Social Partnership and Competitive Corporatism in the Netherlands. In Bermeo, N. (szerk.): *Unemployment in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 245-267. o.
- World Bank 2007a: *Doing Business 2008*. Washington.
- World Bank 2007b: *World Development Indicators 2007*. Washington
- Zhu, A. – Ash, M. – Pollin, R. 2004: Stock Market Liquidity and Economic Growth: a Critical Appraisal of the Levine/Zervos Model. *International Review of Applied Economics*, Vol. 18, No. 1, 63-71. o.
- Zulehner, P. M. – Tomka, M. – Naletova, I. 2008: *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen nach der Wende*. Schwabenverlag Ag, Ostfildern.

Függelék

Termékpiacon

S-stressz:

1. dimenzió (külkereskedelmi integráltság), S-stressz: 0,092
2. dimenzió (az állami jelenlét erőssége), S-stressz: 0,172
3. dimenzió (a vállalkozások bürokratikus akadályai), S-stressz: 0,177

A klaszter tulajdonságai						
Indikátorok	1.	2.	3.	4.	5.	Összes
	(n=3)	(n=10)	(n=5)	(n=6)	(n=1)	
1. Külkereskedelmi integráltság						
Az áruk kereskedelmének integráltsága ¹						
átlag	19,272	35,66	43,35	58,45	44,333	41,048667
szórás	3,4833865	14,79737	9,9548592	10,482191	0	16,467024
A szolgáltatások kereskedelmének integráltsága ¹						
átlag	7,822	10,253	9,2	14,983	87,667	13,983
szórás	3,0266	3,8542	3,9989	9,4894	0	16,4175
Az áruk nemzetközi kereskedelmének mérlege (a GDP %-ában) ¹						
átlag	-7,1	1,277	-11,247	-2,667	-10,667	-3,657
szórás	6,9087	5,7529	8,8774	11,8598	0	9,2056
A szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének mérlege (a GDP %-ában) ¹						
átlag	3,511	1,217	2,013	1,411	43,433	3,387
szórás	4,1562	1,3433	1,9414	4,311	0	8,7619
2. Az állami jelenlét erőssége						
Árszabályozás (index) ²						
átlag	4,33	6,9	3,4	6,67	7	5,84
szórás	1,1553	1,287	1,817	0,816	0	1,908
Állami vállalatok és beruházások (index) ³						
átlag	10	9,2	3,2	9,33	7,67	8,07
szórás	0	1,033	3,033	0,843	0	2,903
A legmagasabb marginális adórátá: vállalatok (%) ⁴						
átlag	32,33	28,39	18	18,25	22,88	24,13
szórás	3,055	3,339	4,243	4,58	0	6,697
A legmagasabb marginális adórátá: magánszemélyek (%) ⁴						
átlag	37,39	44,06	31	30,83	38	37,23
szórás	7,281	9,972	13,711	8,472	0	11,215
Adófizetés - a teljes adórátá a profithoz képest (%) ⁵						

átlag	62,267	49,55	38,76	46,767	35,3	47,68
szórás	13,8019	10,8986	5,2147	9,102	0	11,5513
3. A vállalkozások bürokratikus akadályai						
Vállalkozás indítása -eljárások száma ⁵						
átlag	11,33	5,4	7,8	6,83	6	6,96
szórás	3,215	2,171	2,168	2,317	0	2,85
Vállalkozás indítása - idő, napok ⁵						
átlag	32,67	12,2	30,6	17,33	26	20,12
szórás	17,616	7,146	18,407	7,23	0	13,581
Vállalkozás indítása - költség az egy főre jutó jövedelem %-a ⁵						
átlag	19,033	2,93	9,16	6,3	2,3	6,892
szórás	4,1102	2,4644	7,1381	6,6067	0	6,9481
Vállalkozás indítása - minimum tőke az egy főre jutó jövedelem %-a ⁵						
átlag	42,533	28,55	65,28	34,733	20,5	38,736
szórás	53,3539	20,6843	76,7444	21,4684	0	41,0485
Engedélyek beszerzése - eljárások száma ⁵						
átlag	13,33	14,1	22	20,17	13	17
szórás	2,082	4,701	6,205	10,629	0	7,223
Engedélyek beszerzése - idő, napok ⁵						
átlag	219,67	152,4	215,6	189,33	217	184,56
szórás	45,49	83,622	65,699	57,371	0	70,958
Engedélyek beszerzése – költség az egy főre jutó jövedelem %-a ⁵						
átlag	88,267	71,05	185,08	37,467	19,4	85,796
szórás	43,2731	27,0239	182,5808	47,2169	0	96,7622
Tulajdonjog bejegyzése - eljárások száma ⁵						
átlag	8	4,2	7,4	3,67	8	5,32
szórás	4	2,53	1,342	0,816	0	2,734
Tulajdonjog bejegyzése - idő, napok ⁵						
átlag	22,67	45,3	162,2	49,17	29	66,24
szórás	4,509	45,765	146,563	42,277	0	84,904
Tulajdonjog bejegyzése – költség az ingatlan értékének %-a ⁵						
átlag	3,9	5,38	1,92	4,25	10,2	4,432
szórás	3,2512	3,1923	0,8585	5,0282	0	3,6348
Adófizetés - fizetések száma évente ⁵						
átlag	14,67	12,8	36,6	18,33	22	19,48
szórás	6,506	7,036	35,43	9,18	0	18,221
Adófizetés - idő óra/év ⁵						
átlag	307,33	179,3	343	322,83	58	257
szórás	48,676	69,976	174,857	320,437	0	188,753
Szerződések kikényszerítése - eljárások száma ⁵						
átlag	39,67	30,3	33,8	29,33	26	31,72
szórás	1,155	3,466	5,215	5,502	0	5,28

Szerződések kikényszerítése – idő napok ⁵						
átlag	848	424,5	712	478,33	321	541,6
szórás	348,406	101,903	406,505	210,23	0	278,001
Szerződések kikényszerítése – költség, a követelés %-a ⁵						
átlag	20,5	18,9	16,72	23,25	8,8	19,296
szórás	8,2601	6,614	5,085	7,1411	0	6,8667
Egy vállalkozás bezárása - idő, évek ⁵						
átlag	1,6	1,32	2,92	2,933	2	2,088
szórás	0,5292	0,4566	0,5357	2,1295	0	1,3011
Egy vállalkozás bezárása – költség a vagyon %-a ⁵						
átlag	15,33	7,5	12,2	12,17	15	10,8
szórás	6,506	4,327	5,805	4,401	0	5,377
Egy vállalkozás bezárása - visszaszerzési ráta ⁵						
átlag	61,167	75,39	34,06	46,717	41,6	57,184
szórás	16,0594	14,4998	7,5185	21,9657	0	22,3445

Forrás: ¹ Eurostat 2004-2006 adatainak átlaga

² Economic Freedom of the World, 2008 Annual report
2006-os adat

³ Economic Freedom of the World, 2008 Annual report
2004-2006 adatainak átlaga

⁴ World Development Indicators, 2006-os adatok

⁵ Doing Business, 2007-es adatok

A klaszterközéppontok távolsága					
Klaszter	1.	2.	3.	4.	5.
1.		1,2	1,928	1,668	3,301
2.	1,2		1,853	1,126	2,618
3.	1,928	1,853		1,151	2,725
4.	1,668	1,126	1,151		1,852
5.	3,301	2,618	2,725	1,852	

Kutatás-fejlesztés és innováció

S-stressz: 0,02

A klaszter tulajdonságai					
Indikátorok	1.	2.	3.	4.	Összes
	(n=3)	(n=1)	(n=7)	(n=14)	
K+F kiadások aránya a GDP arányában (%) ¹					
átlag	3,23	1,56	1,94	0,84	1,46
szórás	0,64	0	0,41	0,35	0,91
A K+F kiadásokban az üzleti szektoraránya (%) ²					
átlag	66,88	80,05	52,78	37,81	47,18
szórás	1,20	0	6,96	9,67	14,72
A K+F kiadásokban a kormányzati források aránya (%) ²					
átlag	26,48	13,90	31,94	50,21	40,79
szórás	3,30	0	5,02	9,19	13,54
Emberi erőforrás a tudományban és technológiában a munkaerő %-ában ⁴					
átlag	46,82	43,35	43,76	33,41	38,32
szórás	2,96	0	4,59	6,54	7,87
Csúcstechnológiai termékek exportja az összes export %-ában ¹					
átlag	15,99	36,04	17,82	6,78	12,15
szórás	2,91	0	7,40	4,84	8,88
Foglalkoztatás a tudás intenzív szolgáltatásokban a foglalkoztatás %-ában ¹					
átlag	40,60	41,49	38,24	24,86	31,16
szórás	6,90	0	4,61	3,77	8,39
Egy millió lakosra jutó európai csúcstechnológiai szabadalom ²					
átlag	46,65	10,09	19,85	1,30	12,29
szórás	25,79	0	8,75	1,59	17,63
Egy millió lakosra jutó US Patent and Trademark Office által adott szabadalom ³					
átlag	131,85	112,50	61,97	4,67	40,29
szórás	6,82	0	13,64	7,59	47,16
A K+F kiadásokban a külföldi források aránya (%) ²					
átlag	4,84	5,95	12,66	9,51	9,69
szórás	2,40	0	4,54	5,73	5,44
Foglalkoztatás a csúcs- és közepesen csúcstechnológiai iparágakban az összes foglalkoztatás %-ában ¹					
átlag	8,07	1,28	5,75	5,56	5,74
szórás	2,35	0	1,11	2,71	2,50

Forrás: ¹ Eurostat 2004-2006 adatainak átlaga

² Eurostat 2003-2005 adatainak átlaga

³ Eurostat 2000-2002 adatainak átlaga

⁴ Eurostat 2005-2007 adatainak átlaga

A klaszterközepponok távolsága				
Klaszter	1.	2.	3.	4.
1.		4,711	3,287	6,085
2.	4,711		3,988	6,422
3.	3,287	3,988		3,614
4.	6,085	6,422	3,614	

Pénzügyi rendszer

S-stressz: 0,036

A klaszter tulajdonságai						
Indikátorok	1.	2.	3.	4.	5.	Összes
	(n=3)	(n=1)	(n=10)	(n=2)	(n=9)	
A bankok tőkéje az aktívák arányában (%) ¹						
átlag	6,04	4,70	8,63	6,35	5,64	6,90
szórás	3,05	0	1,52	3,32	0,84	2,12
Banki betétek a GDP-hez viszonyítva ²						
átlag	0,63	3,34	0,39	1,14	0,79	0,74
szórás	0,29	0	0,12	0,12	0,17	0,61
Banki működési költségek az összes aktívához viszonyítva ²						
átlag	0,03	0,01	0,03	0,03	0,03	0,03
szórás	0,01	0	0,01	0,01	0,01	0,01
A betéti bank aktívák a GDP arányában ²						
átlag	0,98	1,24	0,46	1,64	1,31	0,96
szórás	0,21	0	0,15	0,12	0,25	0,47
A bankrendszer által biztosított hazai hitelek a GDP %-ában ¹						
átlag	97,38	108,66	44,82	165,31	130,46	94,15
szórás	22,13	0	14,65	9,41	21,76	47,15
Betéti bankok által a magánszektorban nyújtott hitel a GDP-hez viszonyítva ²						
átlag	0,83	1,19	0,37	1,58	1,17	0,84
szórás	0,20	0	0,12	0,05	0,29	0,47
Bankkoncentráció (a három legnagyobb bank aktíváinak részesedése az összes kereskedelmi bank aktíváiból) ²						
átlag	0,94	0,29	0,68	0,54	0,68	0,69
szórás	0,06	0	0,15	0,03	0,16	0,18
A hitelintézetek Herfindahl-indexe (0-tól 10000-ig) ³						
átlag	1855,22	294,00	1357,63	1131,33	676,70	1111,56
szórás	886,94	0	885,44	1014,46	363,37	799,75
Az öt legnagyobb hitelintézet aktívái az össze aktíva %-ában ³						
átlag	75,07	29,23	65,23	61,47	48,10	58,50
szórás	14,22	0	14,76	33,71	16,52	19,16
Biztosító társaságok által igazgatott összes aktíva a GDP-hez viszonyítva ³						
átlag	0,69	1,66	0,06	1,08	0,43	0,42
szórás	0,33	0	0,04	0,62	0,23	0,45
Befektetési alapok által igazgatott összes aktíva a GDP-hez viszonyítva ³						
átlag	0,41	50,84	0,04	0,25	0,64	2,35

szórás	0,21	0	0,03	0,08	0,78	10,12
Életbiztosítási díjak volumene a GDP-hez viszonyítva ²						
átlag	0,06	0,30	0,01	0,07	0,04	0,04
szórás	0,01	0	0,01	0,03	0,03	0,06
Nyugdíjalapok által igazgatott összes aktíva a GDP-hez viszonyítva ³						
átlag	0,06	0,00	0,04	1,22	0,08	0,15
szórás	0,07	0	0,04	0,12	0,09	0,33
Nem életbiztosítási díjak volumene a GDP-hez viszonyítva ²						
átlag	0,03	0,04	0,02	0,05	0,03	0,03
szórás	0,01	0	0,01	0,00	0,01	0,01
A tőzsdén jegyzett cégek piaci kapitalizációja a GDP %-ában ¹						
átlag	109,68	139,53	22,22	119,57	56,28	57,46
szórás	8,68	0	9,48	22,96	19,05	40,55
A tőzsdéi forgalom aránya az összes részvény átlagos reálértékéhez képest ²						
átlag	0,87	0,01	0,29	1,18	0,83	0,61
szórás	0,58	0	0,24	0,14	0,44	0,48
A tőzsdén jegyzett részvények reálértéke a GDP-hez viszonyítva ²						
átlag	1,01	1,26	0,19	1,11	0,51	0,52
szórás	0,08	0	0,09	0,22	0,18	0,38
A tőzsdén forgalmazott összes részvény értéke a GDP-hez viszonyítva ²						
átlag	0,84	0,01	0,06	1,32	0,46	0,40
szórás	0,55	0	0,07	0,42	0,33	0,47

Forrás: ¹ World Development Indicators 2003-2005 adatainak átlaga

² Beck, T. - Demirgüç-Kunt A. - Levine, R. (2000) 2004-2006 adatainak átlaga

³ European Central Bank (2008), 2007-es adatok

A klaszterközpontok távolsága					
Klaszter	1.	2.	3.	4.	5.
1.		2,311	1,137	1,271	0,859
2.	2,311		3,318	1,063	2,288
3.	1,137	3,318		2,256	1,148
4.	1,271	1,063	2,256		1,273
5.	0,859	2,288	1,148	1,273	

Munkapiac és munkaügyi kapcsolatok

S-stressz: 0,066

A klaszter tulajdonságai						
Indikátorok	1.	2.	3.	4.	5.	Összes
	(n=11)	(n=3)	(n=1)	(n=8)	(n=2)	
Határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott %-ában ¹						
átlag	8,47	11,60	16,73	16,44	5,32	11,47
szórás	7,00	4,62	0	8,17	0,73	7,64
Részmunkával foglalkoztatottak a foglalkoztatottak %-ában ¹						
átlag	6,98	23,18	46,15	15,73	21,08	14,42
szórás	3,45	1,35	0	5,31	6,05	9,80
Munkapiaci politikákra fordított közkiadások aránya a GDP %-ában munkapiaci szolgáltatások (1. kat.) ²						
átlag	0,07	0,19	0,48	0,15	0,30	0,15
szórás	0,04	0,03	0	0,08	0,12	0,11
Munkapiaci politikákra fordított közkiadások aránya a GDP %-ában munkapiaci intézkedések (2-7. kat.) ²						
átlag	0,21	1,16	0,83	0,53	0,26	0,45
szórás	0,15	0,32	0	0,18	0,30	0,36
Munkapiaci politikákra fordított közkiadások aránya a GDP %-ában munkapiaci támogatások (8-9. kat.) ²						
átlag	0,37	1,89	1,85	1,36	0,53	0,94
szórás	0,23	0,76	0	0,61	0,48	0,75
Szakszervezeti sűrűség (a szakszervezeti tagok aránya a bérből és fizetésből élők között, %) ³						
átlag	21,40	66,39	21,53	31,22	32,90	30,86
szórás	7,24	11,51	0	20,56	5,52	18,98
A béralkukkal való lefedettség (a béralkukban érintettek aránya a bérből és fizetésből élők között, %) ³						
átlag	38,50	90,00	82,00	81,25	34,77	59,80
szórás	23,52	7,21	0	17,27	0,33	29,49
A béralkuk koordinációjának indexe (1-5, a koordináció erőssége szerint) ³						
átlag	2,27	3,33	4,00	3,25	3,00	2,84
szórás	1,27	0,58	0	0,89	2,83	1,25
Az alkalmazás nehézségének indexe ⁴						
átlag	31,73	9,33	17,00	51,38	11,00	33,08
szórás	21,22	8,62	0	24,69	0	24,61
A munkaidő-szabályozás merevségének indexe ⁴						

átlag	63,64	40,00	40,00	62,50	10,00	55,20
szórás	17,48	20,00	0	7,07	14,14	21,04
Az elbocsátás nehézségének indexe ⁴						
átlag	32,73	20,00	70,00	41,25	15,00	34,00
szórás	14,89	17,32	0	6,41	7,07	16,07
A foglalkoztatás merevségének indexe ⁴						
átlag	42,82	23,00	42,00	51,75	12,00	40,80
szórás	12,42	14,73	0	9,05	7,07	16,09
Nem bér jellegű munkaköltségek a bér %-ában ⁴						
átlag	30,18	29,33	18,00	26,50	11,00	26,88
szórás	5,44	27,10	0	10,58	0	11,67
Elbocsátási költségek heti fizetésekben kifejezve ⁴						
átlag	18,91	14,00	17,00	44,88	23,00	26,88
szórás	11,19	13,11	0	28,38	1,41	21,55
Foglalkoztatási ráta ¹						
átlag	60,88	70,48	74,50	66,75	70,02	65,19
szórás	4,09	8,09	0	2,39	2,24	5,71
Munkanélküliségi ráta ¹						
átlag	8,41	6,37	3,93	7,22	4,83	7,32
szórás	2,76	2,01	0	1,96	0,47	2,51
Tartósan munkanélküliek az aktív népesség %-ában ¹						
átlag	4,56	2,03	1,63	2,73	1,30	3,29
szórás	2,31	1,82	0	1,43	0,19	2,14
A 25 évnél fiatalabbak munkanélküliségi rátája ¹						
átlag	19,27	16,37	6,90	15,60	11,25	16,61
szórás	5,96	7,19	0	3,74	3,46	5,80

Forrás: ¹ Eurostat 2005-2007 adatainak átlaga

² Eurostat 2004-2006 adatainak átlaga

³ The ICTWSS Database (Visser 2009),
2007-es adatok

⁴ Doing Business, 2007-es adatok az
indexek 0-100 között a merevség fokát
fejezik ki

A klaszterközpontok távolsága					
Klaszter	1.	2.	3.	4.	5.
1.		5,821	8,044	3,625	5,543
2.	5,821		5,961	4,459	4,922
3.	8,044	5,961		5,893	6,294
4.	3,625	4,459	5,893		5,575
5.	5,543	4,922	6,294	5,575	

Szociális védelem és jóléti állam

S-stressz: 0,09

A klaszter tulajdonságai					
Indikátorok	1.	2.	3.	4.	Összes
	(n=4)	(n=1)	(n=13)	(n=7)	
Egészségügyi kiadások összesen a GDP-hez viszonyítva (%) ¹					
átlag	6,8432	5,5848	6,388735	4,670652	5,948229
szórás	0,9600797	0	1,2700821	1,1157937	1,3975651
Egészségügyi közkiadások a GDP-hez viszonyítva (%) ¹					
átlag	1,323467	1,6152	2,422823	1,853157	2,055114
szórás	0,4243902	0	0,6458369	0,8936283	0,783023
Egészségügyi magánkiadások a GDP-hez viszonyítva (%) ¹					
átlag	8,166667	7,2	8,811558	6,52381	8,003344
szórás	0,929755	0	1,2643372	0,9804977	1,473532
A jövedelem-eloszlás egyenlőtlensége a leggazdagabb és legszegényebb 20% arányában ²					
átlag	3,6125	4,95	4,865385	5,128571	4,742
szórás	0,2719528	0	1,0951379	1,4904857	1,1960595
Nyugdíjkiadások a GDP %-ában ³					
átlag	11,183332	4,833333	12,034605	7,090464	10,225991
szórás	1,1070483	0	1,7627332	0,9292843	2,8154073
Szegénységi kockázat a jóléti transzferek előtt (%) ²					
átlag	27,5	32,5	25,692308	23,071429	25,52
szórás	2,6770631	0	2,7578559	3,5050983	3,4954733
Szegénységi kockázat a jóléti transzferek után (%) ²					
átlag	12,125	19	15,961538	16,357143	15,58
szórás	1,25	0	3,6825124	4,2201332	3,7629775
A szociális védelem teljes költsége a GDP %-ában ³					
átlag	27,99999	18,06666	25,705116	15,171407	22,817319
szórás	4,6468567	0	3,6966545	2,5942669	6,1805638
A kormányzat által finanszírozott nem természetbeni szociális kiadások a GDP %-ában ⁴					
átlag	15,300278	9,5	15,274443	10,138095	13,609421
szórás	1,10794	0	2,4240031	1,8450563	3,1841497
Betegségi/egészségügyi kiadások az összes szociális kiadás %-ában ³					
átlag	24,149983	40,3	28,143577	30,609516	28,681322
szórás	2,3705657	0	3,2993092	3,4186122	4,3994131
Család- és gyermektámogatás az összes szociális kiadás %-ában ³					
átlag	12,89164	14,86	7,466658	9,495223	9,198387
szórás	3,2135685	0	2,5975068	1,7578745	3,2704672

Időskorúak szociális kiadásai az összes szociális kiadás %-ában ³					
átlag	33,74165	21,8666	42,587933	43,642829	40,639045
szórás	5,5001084	0	5,8989525	3,2571744	7,1508054
Fogyatékkal élők szociális kiadásai az összes szociális kiadás %-ában ³					
átlag	13,799908	5,0333	8,311501	8,880941	9,217961
szórás	0,7701313	0	2,0417815	0,8059578	2,6510083
Lakhatással kapcsolatos szociális kiadások az összes szociális kiadás %-ában ³					
átlag	1,491665	3,03333	1,366655	0,259514	1,143324
szórás	0,7395543	0	1,5649555	0,2683598	1,3171256
A munkanélküliséggel kapcsolatos szociális kiadások az összes szociális kiadás %-ában ³					
átlag	7,43315	7,8	5,997386	3,066643	5,478605
szórás	2,449457	0	3,4484222	1,4114657	3,1460547
Kormányzati hozzájárulás a szociális védelem költségeihez (%) ⁵					
átlag	50,15833	53,1666	34,705114	27,99047	36,035988
szórás	8,9120113	0	7,7179291	9,633218	11,323318
A munkaadók hozzájárulása a szociális védelem költségeihez (%) ⁵					
átlag	29,24165	26,0666	37,379442	53,433327	40,11997
szórás	13,903469	0	7,4449831	12,326072	13,174863
A támogatott személyek hozzájárulása a szociális védelem költségeihez (%) ⁵					
átlag	15,91665	15,8333	22,646851	15,416643	19,273018
szórás	7,1765964	0	8,1947136	8,9841386	8,5479254

Forrás: ¹ World Development Indicators, 2002-2004 adatainak átlaga

² Eurostat 2005-2006 adatainak átlaga

³ Eurostat 2003-2005 adatainak átlaga

⁴ Eurostat 2005-2007 adatainak átlaga

⁵ Eurostat 2004-2006 adatainak átlaga

A klaszterközpontok távolsága				
Klaszter	1.	2.	3.	4.
1.		6,932	4,168	6,021
2.	6,932		6,858	6,656
3.	4,168	6,858		4,308
4.	6,021	6,656	4,308	

Oktatás

S-stressz: 0,068

A klaszter tulajdonságai					
Indikátorok	1.	2.	3.	4.	Összes
	(n=7)	(n=3)	(n=10)	(n=5)	
A legfeljebb alsó középfokú végzettségűek aránya a 25-64 év közötti népességben (%) ¹					
átlag	21,47619	57,344444	25,98	15,366667	26,36
szórás	4,4012504	13,418575	10,422094	5,9051296	14,784824
Korai iskolaelhagyók (a 18-24 év közöttiek közül legfeljebb alsó középfokú végzettséggel rendelkezők %-os aránya) ¹					
átlag	10,245238	29,755556	13,73	9,89	13,909333
szórás	3,0297707	8,7116992	2,7949889	5,6910456	7,4585197
A legalább felső középfokú végzettségűek aránya a 25-64 év közötti népességben (%) ¹					
átlag	78,52381	42,655556	74,02	84,633333	73,64
szórás	4,4012504	13,418575	10,422094	5,9051296	14,784824
A legalább felső középfokú végzettségűek aránya a 20-24 év közötti népességben (%) ¹					
átlag	82,37619	62,433333	81,5	85,313333	80,22
szórás	6,032066	12,260007	4,9471528	9,0009135	9,5546673
Szakképzésben résztvevők aránya a felső középfokú oktatáson belül (fiúk, %) ²					
átlag	66,095238	50,788889	48,583333	69,886667	58,012
szórás	10,191362	18,962253	16,934866	11,498324	16,658578
Szakképzésben résztvevők aránya a felső középfokú oktatáson belül (lányok, %) ²					
átlag	59,719048	38,144444	38,016667	55,406667	47,586667
szórás	10,623783	12,622834	18,451419	16,501084	17,87519
Felsőoktatási beiskolázás (bruttó %) ⁴					
átlag	67,813429	59,259307	54,740595	43,987995	56,792714
szórás	13,078821	4,1891358	18,417984	9,8943815	16,119847
Felnőttképzésben résztvevők aránya a 25-64 év közötti népességben a kutatást megelőző négy hétben (%) ¹					
átlag	22,192857	6,9	5,6666667	4,74	10,256667
szórás	7,6445203	3,1895663	2,446817	2,3191713	8,7567461
1000 fő 20-29 év közötti népességre jutó műszaki és természettudományi felsőfokú végzettségűek (ISCED 5-6) száma ²					
átlag	12,78214	10,46667	11,59083	8,815	11,23433
szórás	4,104817	0,962527	6,83083	0,957144	4,897412

A köz- és magánoktatási kiadások az egy főre jutó GDP %-ában nappali tagozatos hallgatói egyenértékesben kifejezve ³					
átlag	26,542857	25,711111	22,4	23,593333	24,196
szórás	2,5513768	1,3355537	2,9773113	2,203835	3,0368885
A felsőoktatási (ISCED 5-6) kiadások az egy főre jutó GDP %-ában nappali tagozatos hallgatói egyenértékesben kifejezve ³					
átlag	42,452381	32,233333	32,243333	40,246667	36,701333
szórás	4,9995873	3,6703012	6,1347382	5,764913	7,0756771
Oktatási közkiadások a GDP %-ában ³					
átlag	6,2433	4,7522	4,8317	4,5847	5,168
szórás	1,15525	0,60139	0,89502	0,49379	1,08707
Oktatási magánkiadások a GDP %-ában ³					
átlag	0,4961905	0,4022222	0,4013333	0,662	0,4801333
szórás	0,3353905	0,1754149	0,2153103	0,1508237	0,2493463
A 25-64 év közötti, legfeljebb alsó középfokú végzettségűek (ISCED 0-2) foglalkoztatási rátája ¹					
átlag	53,271429	56,255556	39,773333	26,893333	42,954667
szórás	7,6306747	9,7409407	9,6255678	10,990334	13,727982
A 25-64 év közötti, felső középfokú és nem felsőoktatási felsőfokú végzettségűek (ISCED 3-4) foglalkoztatási rátája ¹					
átlag	76,148	66,3	67,767	67,62	69,908
szórás	3,7393	1,8824	4,1009	5,4264	5,5668
A 25-64 év közötti, felsőoktatási felsőfokú végzettségűek (ISCED 5-6) foglalkoztatási rátája ¹					
átlag	86,386	81,4	83,857	83,293	84,157
szórás	0,9703	3,3178	2,6717	1,1948	2,5805
A 25-64 év közötti, legfeljebb alsó középfokú végzettségűek (ISCED 0-2) munkanélküliségi rátája ¹					
átlag	7,15714	8,05	10,0825	25,68	12,139
szórás	1,840047	1,387669	3,551781	11,397634	8,756673
A 25-64 év közötti, felső középfokú és nem felsőoktatási felsőfokú végzettségűek (ISCED 3-4) munkanélküliségi rátája ¹					
átlag	4,4	6,155556	6,0033333	8,9666667	6,1653333
szórás	1,3602832	1,319231	1,643502	2,9525883	2,3724007
A 25-64 év közötti, felsőoktatási felsőfokú végzettségűek (ISCED 5-6) munkanélküliségi rátája ¹					
átlag	3,029	5,389	3,56	3,647	3,648
szórás	0,757	0,455	1,3364	1,1777	1,2471

Forrás: ¹ Eurostat 2005-2007 adatainak átlaga

² Eurostat 2004-2006 adatainak átlaga

³ Eurostat 2003-2005 adatainak átlaga

⁴ World Development Indicators 2002-2004 adatainak átlaga

A klaszterközéppontok távolsága				
Klaszter	1.	2.	3.	4.
1.		6,638	4,241	5,203
2.	6,638		4,857	6,908
3.	4,241	4,857		3,614
4.	5,203	6,908	3,614	